

Političke
PERSPEKTIVE

Vol. 9, No. 3
(2019)

POLITIČKE PERSPEKTIVE
Časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Dušan Pavlović (zamjenik urednice),
Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Nataša Beširević,
Ivan Stanojević (sekretar)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu
i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Dragan R. Simić, dekan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd
Zoran Kurelić, dekan, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura), Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje).
Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.

ISSN 2217-561X

DOI: 10.20901/pp

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan – 2019, br. 3 –.
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb
(Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Politiche perspektive

COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Alpar Lošonc

Kapitalizam/demokratija, reprezentacija

7

Cirila Toplak

Utjecaj primordijalnih društvenih formi na suvremene interpretacije demokracije na Zapadnom Balkanu

29

Milan Podunavac

Politika straha i uzlet „novog despotizma”

43

Dimitrije Birac

Prilog analizi političkih govora Slobodana Miloševića (28.6.1989) i Franje Tuđmana (24.2.1990)

57

[OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE]

Karlo Jurak

Olga Manojlović Pintar, *Poslednja bitka.*
Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih
89

Marjan Ivković i Srđan Prodanović

Marko Grdešić, *The Shape of Populism:*
Serbia before the Dissolution of Yugoslavia
95

~

ZAHVALA RECENZENTIMA ZA RAZDOBLJE 2014–2019.

99

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

103

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

105

ČLANCI I STUDIJE

KAPITALIZAM/DEMOKRATIJA, REPREZENTACIJA

Alpar Lošonc¹
Univerzitet u Novom Sadu

SAŽETAK

Članak se fokusira na odnos kapitalizma i demokracije s posebnim osvrtom na problem reprezentacije u okviru demokratije. U članku se pokušavaju sintetizirati konceptualne dileme i suprotstavljene tendencije, a sastoji se od tri dijela. U prvom dijelu autor ističe tri različita gledišta o (ne)kompatibilnosti kapitalizma i demokracije, te jedno o irelevantnosti odnosa između kapitalizma i demokracije. U drugom dijelu razmatra se strukturalno-konjunkturalna komplikacija kapitalizma koja proizvodi negativna očekivanja i političke učinke. Povezuju se pomenuta očekivanja o ponavljanju krize iz 2007, s mogućnostima i kontinuitetima različitih protestnih pokreta koji su manifestacija potencijala demokratskog otpora. Konačno, u zadnjem dijelu, autor raspravlja o pitanju reprezentacije iz demokratske perspektive i ističe da su protestni pokreti, nastali u vremenu krize, stvarali različite kontrareprezentativne prakse koje novo problematizuju odnos kapitalizma i demokracije. Demokraciju se ne može „očistiti” od svih heterogenih značenja, ali nas praksa kontrareprezentacije podsjeća da demokracija još uvijek sadrži potencijal za otpor.

KLJUČNE REČI: kapitalizam, demokracija, kriza, protesti, reprezentacija, kontrareprezentacija

Kontakt autora:

Alpar Lošonc, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, Trg Dositeja Obradovića 6, 21102 Novi Sad, Srbija.

E-pošta: alpar@uns.ac.rs

¹ Rad je napisan kao deo projekta broj 179052: Transformacija socijalnog identiteta Srbije u uslovima krize i njen uticaj na evropske integracije, koji finansira Ministarstvo za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. Prethodna verzija ovog rada izložena je na Godišnjoj konferenciji Udruženja za političke nauke Srbije (UPNS): „Konflikt. Stabilnost. Demokratija?” 28–29. septembra 2019. u Beogradu.

KAPITALIZAM I DEMOKRATIJA: NESREĆAN BRAK?

Rasprava o vezi između kapitalizma i demokratije višestruko je otežana. Naime, i kapitalizam i demokratija, koji nisu neutralni termini, podležu obnovljenim i žustrim tumačenjima koja se istovremeno i sukobljavaju. Mogli bismo da kažemo da uvek postoji, makar latentna, diskurzivna borba za prisvajanje značenja dotičnih pojmova.

Determinantne su snage kapitalizma opisivali reprezentativni mislioci građanstva kao što su Max Weber, Werner Sombart ili Joseph A. Schumpeter (Karl Marx je inače retko koristio pojam kapitalizma), ali poznata logika „kreativne destrukcije” kapitalizma uslovljava neprestanu dinamiku, tako i shodne promene (barem nekih) njegovih parametara. Mnogo pominjana nedeterminisanost demokratije, koja nekim tumačima daje za pravo da govore tek u odgovarajućim procesualnim terminima („demokratizacija”), te i mnoštvo značenja koja se pripisuju demokratiji, stvara oprečne interpretacije. Jedva treba reći da zjapi prava koncepcijska provalija između ovde već pomenutog Schumpetera, koji, demokratiju tumači kao metod izbora konkurirajućih elita od strane „puka” (Šumpeter 1998, 278; Özveren 2000; Lakomski-Laguerre, Longuet 2004; kritički o tome, Habermas 1982, 150), ili jednog Jacques-a Rancière-a koji, držeći na umu stare projekcije o tome da demokratija mora da referiše o jednakosti u pogledu praktikovanja moći, stiže do anarhistički obojene koncepcije u kojoj nema fundamenta za desupstancijalizovanu politiku (Rancière 2005, 42).

No, time nismo i iscrpeli sve varijetete poimanja demokratije. Iznimne teškoće definisanja demokratije nas čekaju na svakom koraku; primera radi, Alain Badiou u izrazito kritičkom poimanju demokratiju osuđuje kao leglo konformizma i protiv nje mobilizuje „aristokratizam za sve” (Badiou 2009, 24). Robert Dahl doslovno tvrdi da je „demokratska politika prazna slama”, a ispod nje se locira prava konstitutivna saglasnost koja diktira i „demokratsku praksu” (Dahl 1956, 132).

Ako se kod određenih tumača demokratija preferira kao splet sagledavanja svega onoga šta se čini u ime naroda i povremenih organizovanih izbora (*electio*), i to na osnovu suda o onima koji reprezentuju narod, kod drugih demokratija oslikava ispoljavanje društva koje upravlja nad sobom posredstvom svojih kolektivno izgrađenih kapaciteta i demokratizacije kolektivne volje. *Ok*, koje budno kontroliše „elite” protiv delatnog tela koje se očituje u zajednici, razvija pobunu, uzima učešće, objavljuje sebe. Razlike su očite i nepremostive.

Socijal-demokratija je imala ambiciju, naročito posle odustajanja od revolucionarnih ambicija, da izgradi mehanizam usklađivanja između kapitalizma i demokratije. Čak se može reći da je njena sudbina zavisila od uspeha ove harmonizacije. Ali, pitanje je da li je danas moguće reevo-

cirati iznemoglu socijal-demokratsku tradiciju kao momenat navigacije na okeanu današnjosti.

U stvari, zamršenost odnosa između kapitalizma i demokratije se već ogledava u *genezi* njihove relacije: njihov susret je posredovan mnogobrojnim mehanizmima. Demokratija ima antičke korene, njena istorija seže u doba antike, čak i u kontekstu Francuske revolucije o njoj se govori uz referisanje na antičku epohu. Antičko razumevanje demokratije uopšte ne upućuje na brojeve, kao ni na fenomen vladavine većine: kako jedan istraživač tvrdi, demokratijom se naglašavao kapacitet, *potencija* da se nešto realizuje (Ober 2018, 1–9).

U 19. veku postoji čak konfuzija u pogledu termina „demokratije”. Primetno je, recimo, da takvi subjekti, kao što su akteri u kontekstu Pariske komune, nesigurni u borbeni-polemički potencijal značenja demokratije, mada ne odbacuju dotični pojam, ipak se pozivaju na „republiku”, ili na „narod” (Ross 2009, 101–121). Kapitalizam, međutim, kao društveno-ekonomska formacija nastaje postepeno u modernitetu i to tek od 18. veka (Kocka 2013, 38). I kapitalizam, uprkos izazovima koji su mu upućeni, od svog nastanka pokazuje stanoviti kontinuitet postojanja. Za razliku od toga, potvrđivanje (na početku ionako diskriminatorne) demokratije u modernitetu bilo je mnogo trnovitije, popločano kretanjima napred-nazad, čak i sa regresijama, uz činjenicu da su takvi ratovi koji su iziskivali masovne mobilizacije pomerali i okvire demokratije, tako opseg onih koji mogu da glasaju. Demokratija nije ugledala svetlo dana kao funkcionalna derivacija kapitalizma, naprotiv, proširivanja opsega demokratije, otklanjanje ekskluzivnih privilegija su iznuđena pritiscima, borbama u konfliktnom prostoru koji omeđuje država, aristokratija, različiti slojevi buržoazije koja je u usponu i radničke klase. Kompleksnost nelinearne progresije demokratije može se odmeravati stranputicama dinamike prihvatanja opšteg prava glasa koje danas pogrešno i funkcionalistički izjednačavaju sa uznapredovanjem demokratije (Rosanvallon 1992, 7; Rosanvallon, 1994). Umesto dugotrajnih istorijskih objašnjenja dovoljno je navesti sledeću tvrdnju: „demokratija nije nastala iz pozitivnih tendencija kapitalizma ili iz istorijske slučajnosti, nego iz *protivrečnosti* kapitalizma. Buržoaska demokratija je ostala u životu zahvaljujući elastičnosti kapitalizma, što su i liberali i marksisti potcenjivali” (Therborn 1977, 35).

Sada možemo da se okrenemo tematizaciji strukturalnih (ne)veza između kapitalizma i demokratije. Razlikovaćemo četiri relevantna viđenja pomenutih relacija:

1. postojanje apsolutne kompatibilnosti ili nekompatibilnosti između kapitalizma i demokratije,
2. prepoznavanje rastavne sinteze između kapitalizma i demokratije,

3. temporalizacija kapitalizma i demokratije, odnosno transformacije njihovih parametara dodavanjem prefiksa „post” („postdemokratija” i „postkapitalizam“),
4. nestajanje važnosti veze između kapitalizma i demokratije usled tendencija koje su spoljne spram njihove relacije.

1. Liberali 18. i 19. veka sumnjiče ne samo jakobinsku projekciju unifikovane volje naroda od strane Rousseau-ovih potomaka, nego izlažu uverenje da ne postoji mogućnost usaglašavanja između logike kapitalizma i demokratije. U ovom pogledu čak je i jedan John Stuart Mill na istoj talasnoj dužini kao i njegove kolege, odnosno naglašavao je izvornu neizmirlivost (Therborn 1977; Charolles 2006; Bonefeld 2013, 233–250). Prenapregnuta ekspanzija demokratije od strane onih koji nemaju svojinsku utemeljenost (uz otvaranje vrata prema onima koji su hendikepirani u pogledu donošenja suda o stvarima zajednice) ugrožavala bi reprodukciju i zamah kapitalizma, pa samim tim i afirmisanje ekonomske racionalnosti. To baca svetlo na činjenicu da se u nekim situacijama predlaže autoritarna kontrola u odnosu na predočeni eksces demokratije od strane liberalno angažovanih mislilaca (Neocleous 2007, 131–149).

Druga strana iste medalje je predviđanje *predodređene harmonije* između kapitalizma i demokratije: naročito ako se demokratija posmatra u vidu izbora elitnih grupacija onda se lako može pronaći harmonična sveza sa kapitalizmom koji se tretira kao decentralizovani sistem ekonomisanja uz perpetuiranje preduzetničkih impulsa (Bernholz 2000, 3–16). Drugačije rečeno, kapitalizam i demokratija idu u paru i to uprkos mogućoj povremenoj neumerenosti demokratije: u dugom roku ionako racionalnost kapitalizma prevlađuje. Kontrolisana demokratija – koja se više ne „određuje sadržajem nekoga životnog oblika, a koji izražava poopćive interese svakog pojedinca” (Habermas, *ibid.*), nego samo kao procedura koja znači da puk tek proverava da li je vlada dostojna u odnosu na iskazano poverenje prema njoj – postavljena je kao kosupstancijalna u odnosu na kapitalizam, čak i uz postojanje povremenih devijacija.

2. Odnos između kapitalizma i demokratije u smislu *rastavne sinteze* (ovaj pojam se mnogo koristi u tradiciji koja se poziva na francuskog filozofa Gilles-a Deleuze-a, ali pojam ima i širu upotrebu, inače (Colebrook 2010, 79), naznačuje *relativnu* kompatibilnost ili inkompatibilnost između kapitalizma i demokratije, što može da podrazumeva i privremenu stabilnost između dotičnih, inače divergentnih, ali ne i binarnih termina. Shodno tome, uz ponavljanje određenih napetosti dinamika moderniteta je dovela kapitalizam i demokratiju u sintezu, mada je njihov nesiguran balans neprestano ugrožen. Kontingentno je da li se raspaljuje konflikt ili nastaje smirivanje konflikta između kapitalizma i demokratije. Relativna

kompatibilnost ili nekompatibilnost između kapitalizma i demokratije znači da se kapitalizam i demokratija „*istovremeno* mogu međusobno i podupirati i razarati” (ovu formulaciju protivrečnosti upotrebljava, no u kritičkom smislu; Streeck 2015) i to u pogledu raspoređivanja ekonomskih benefita, socijalizacije i privatizacije istih benefita.

To nadalje znači da često izneta tvrdnja koja poručuje da su neoliberalni nastrojani teoretičari i neoliberalizam kao takav *a priori* protiv demokratskih matrica ne odgovara stvarnosti. Proglašavati neoliberalizam za nosioca bezrezervne suprotnosti u odnosu na demokratiju pretpostavlja ograničenost sagledavanja.

I u pogledu neoliberalizma (koji je, dakako, prokapitalistički *toto coelo*) treba uvažiti momenat pomenute *relativne* kompatibilnosti i nekompatibilnosti. Inače ne bismo mogli objasniti notornu činjenicu da su neoliberalni nastrojani teoretičari priklonjeni određenim formama demokratije, i da oni, potpuno suprotno u odnosu na kritičku lamentaciju o stanju demokratije koju određuje neoliberalizam, slave određene forme mobilizacije demokratske energije. Tako se emfatično kultivišu oblici neposredne demokratije, kao npr. referendum, i tako se bezrezervno glorifikuje Švajcarska sa shodnim ispoljavanjima demokratije kao paradigmatična (Biebricher 2015; Vanberg, Buchanan 1989, 49–62; Frey 1994, 338–342).

Istovremeno, postavlja se pitanje da li u pomenutoj svezi kapitalizam ili demokratiju posmatrati kao „zavisnu” varijablu? Ko koga adresira-izaziva, ko vrši pritisak na koga? (Kocka, Merkel 2014; Keane 2009)

Po jednoj reprezentativnoj zamisli (Merkel, 2014), postoji markantno razilaženje između kapitalizma i demokratije sledstveno činjenici da su njihove legitimacijske matrice divergentne: nejednako raspoređena svojinska prava na jednoj strani, jednakost političkih prava na drugoj, podrazumevajući i upućenost na afirmaciju javnih dobara (mogli bismo dodati da i iskustvene studije ubedljivo prezentuju postojanje *economic-elite domination* spram *majoritarian pluralism* (Gilens and Page 2014; Page and Gilens 2017), te snažno potvrđuju izvornu „ne-neutralnu konstelaciju koja proizilazi iz strukture moći u kapitalizmu” (Lošonc 2018).

Međutim, kapitalizam se ovde ne želi shvatiti apstraktno nego kao izraz određene istorijske konstelacije sa varijabilnim ishodima. Želi se ozbiljno uzeti u obzir da postoji varijabilitet kapitalizma. I tako se strukturalne determinacije kapitalizma natpisuju ili koriguju od strane istorijski određene konfiguracije odnosa između glavnih društvenih snaga. Posleratna konjunktura socijalizovanog kapitalizma, interventna praksa socijalne države uspostavila je makar krhki balans između demokratije (koju podržavaju i društveni subjekti odozdo, kao što su sindikati) i pripitomljenog kapitalizma. Pri tome se poseže za poznatim terminom koji ima poreklo u političko-ekonomskom rezonovanju Karla Polanyi-ja: *utkanost*. Naime,

sa ideologijom samoniklog tržišta, strateškim pospešivanjem deregulacije, ubrzavanjem finansijalizacije kapitalizam je od sedamdesetih godina XX veka upravo izgubio crtu utkanosti sa kojom je još mogao da raspolaže u okviru demokratije koja ima problemski prioritet u stabilizaciji blagostanja. Priželjkuje se *ponovna utkanost* kapitalizma koja bi spasla u međuvremenu oronulu demokratiju.

Odgovarajući na ranije postavljena pitanja, kažemo da je kapitalizam „nezavisna varijabla”, on realizuje pritisak na demokratiju koja se tretira kao „zavisna varijabla”. U svakom slučaju, ovde se propagira misao da, uprkos strukturalnim divergencijama legitimacijskih praksi, postoji istorijski-kontingentna mogućnost balansiranja između kapitalizma i demokratije koja može da služi kao normativna reporna tačka, naročito u sadašnjem trenutku.

No, ovako izvedenoj argumentaciji mogu se uputiti ozbiljne zamerke. Koji bi bio odgovarajući *deus ex machina* mehanizam, odnosno ko bi ostvarivao podešeni makrodizajn društva sa realizacijom predložene srećnog balansa između kapitalizma i demokratije? Postoji li uopšte takav makrosubjekt? Osim toga, u kom smislu se može prizivati posleratni period „demokratije blagostanja” ukoliko znamo da su novi talasi globalizacije/mondijalizacije nepovratno izmenili uslove, tako i u pogledu sveze kapitalizma i demokratije? Kako integrisati asimetriju političko-ekonomskih subjekata, konfiguraciju moći između delatnih subjekata kapitalizma u ovaj model? Naime, mada sam model želi da izveštava o varijabilnim ishodima zapravo ne uzima dovoljno dalekosežno u obzir ishode dotičnih konflikata kao određujuću varijablu, odnosno previše je oskudan u pogledu uvažavanja konfiguracije moći (za kritiku Merkela, vidi, Streeck 2015).

Najzad, neizbežno je sledeće pitanje: kako raspravljati o konjunkciji između kapitalizma i demokratije kada znamo da je demokratija „zavisna varijabla”, odnosno demokratska sazdanost postoji, ali u kapitalizmu?

3. Postoji izvesna komplementarnost između *postdemokratije* i *postkapitalizma*, nije slučajno da ovi pojmovi nastaju simultano. Istovremeno, mogle bi se zamišljati i različite kombinacije (*postdemokratija/kapitalizam*, *demokratija/postkapitalizam*, *postdemokratija/postkapitalizam*). *Postdemokratija* (Crouch 2011, 2000; Dahrendorf 2001) označava, da se poslužimo starim terminima, produbljivanje distance između realne i formalne demokratije (time se čak prizivaju neki elementi marksističke kritike buržoaske demokratije). Naime, uprkos dubokim promenama još uvek ostaju određene formalne crte demokratije, ali one ne mogu zaustaviti degradiranje realnog manevarskog prostora demokratskog obrazovanja volje: sledstveno tome, putevi demokratije nužno skreću prema oligarhijskim strukturama u kojima caruje fenomen koji je Habermas nekada nazivao „negativno uspostavljena javnost”. Odnosno, formalno opstojanje

demokratije, kao i ciklično održavani izbori će se upregnuti u tržišno-oligarhijsku infrastrukturu. Formalnu demokratiju više ne određuje umno izvedena legitimacija koliko inercija sistemskih imperativa reprodukcije kapitala. Pošto se kapitalizam ne izlaže legitimacijskim zahtevima, on se može reprodukovati na osnovu njegove *nezavisnosti* od procesa legitimacije. Najzad, usled istrošenosti kritičkih energija pobunjenički potencijal demokratije postaje deo muzealizacije nekadašnjih borbi. Ako je nekada postojala realna opasnost da demokratija bude tlo za „blagostanje bez slobode” (Habermas), sada postoji opasnost erodiranja *i slobode i blagostanja* kao nezamenljivih sastojaka demokratije.

Postkapitalizam se pojavljuje kod onih teoretičara koji uočavaju takve transformacije funkcionisanja kapitalizma koje nas dovode do temporalno nove situacije uz kontinuitet određenih elemenata kapitalizma. Ova dijagnoza se može izvesti iz perspektive robusne kritike o sadašnjem stanju kapitalizma (Posner, Weyl 2018) (outputi kapitalizma se više ne mogu objašnjavati zaslugom, klasični motivacijski mehanizmi su zastareli, kapitalizam je *per definitionem* monopolistički, demokratija jenjava, što pokazuje činjenica da se ljudi okreću autoritetima koji nemaju demokratsku legitimaciju, kao sudovima itd.), ali se može ispisati i kritički-anticipatorno kao nastanak istorijske sekvence iz koje se može nadvladati kapitalizam – iznutra (Mason 2015; Bastiani 2019; Kouvélakis 2008; Srnicek, Williams 2015). Do postkapitalizma se može doći i tumačenjem nezaustavljivih tehnoloških tendencija koje menjaju perspektive o ekonomskoj oskudici i o blagostanju, kao i posredstvom interpretacije ekspanzije finansijalizacije, dok je predstavljane postdemokratije kao *signuma* današnjice standardno kritika regresije demokratije.

4. Promena uslova praktikovanja politike je toliko duboka da demokratija postaje tek iščezavajuća konstrukcija. Čak ni koncept postdemokratije se više ne može opravdati. Shodno tome, ovde isticana rasprava (kapitalizam/demokratija), koja stoji u žiži našeg rada, polako ali sigurno gubi značaj (Esposito 2019). Biopolitizacija, to jest dalekosežno involviranje bio-znanja u kanale upravljanja ljudi (umesto figure *demosa* pojavljuje se *bios* kao određujuća kvazipolitička figura), te personalizacija politike, koja ukida njene nelične-objektivne dimenzije, unosi pometnju u sferu političke subjektivnosti: takve tendencije pomeraju uslove umne samorefleksije i formiranja volje u politici. Umesto njih se promovise beskrajni niz seksualnih i telesnih razlika, sa odgovarajućim identitetskim obrascima, umesto idejne konfrontacije nameću se transverzalne diferencije koje se haotično ukrštavaju. Staroevropska demokratska semantika, tako relacije između reprezentanata i reprezentovanih, konvergencija između upravljača i upravljanih, gubi značaj, čak i klasični liberalizam sa pojedincem koji se usredsređuje na sebe da bi upriličavao prepoznate sopstvene interese

rastače se u obnovljenu vitalističku antropologiju: nije više u centru pojedinac koji umno reflektuje o svojoj političkoj poziciji nego se promovira njegovi antropološki i vitalistički kapaciteti zarad kontinuirane reprodukcije kapitalizma. Repräsentacija postaje insceniranje (*rappresentazione*), suverenitet se pretvara u upravljaštvo, uz odgovarajuće krizne tendencije takvih mehanizama ili organizacija kao što su izbori i partije. Obnovljena i istrajna pozornost građana koju bi mnogi (npr. Rosanvallon i njegova koncepcija kontrademokratije) želeli da prezentuju kao još uvek postojeći suštinski medijum promenjene demokratske politike ne može da bude repersna tačka, jer upravljaštvo koje se nameće umesto suvereniteta može presudno da strukturira teme i naracije koje se pojavljuju u javnosti. U stvari, trošno je danas govoriti o komunikacijski-dijaloški oblikovanom javnom mnjenju, otpada ubeđenje da reprezentativna vlast uspostavlja nove okvire za javnost i da širi komunikaciju između države i puka.²

Promisli li se ovakva argumentacija do kraja tada dobijamo shemu po kojoj se biopolitizovani kapitalizam održava makar u promenjenom vidu, ali normativna zamisao demokratske republike gubi konture. Biovitalističko upravljanje je u mnogo većoj meri erodiralo demokratske okvire nego što je srozalo kapitalizam, zapravo samo je afirmisalo vitalističke dimenzije kapitalizma. Prema tome, nerelevantno je potezati čak i pomenutu temporalizaciju koja upućuje na *post*-demokratizaciju (mada se projektuje nužnost jednog novog političkog jezika s one strane klasičnog evropskog pojmovnog registra), jedino većito renoviran kapitalizam ostaje na sceni koji može da funkcioniše i bez oslanjanja na „demokratski leksikon”, odnosno na demokratsko sa-delovanje. Beleži se suton starog koncepta o društvu koje uslovljava sopstvene staze kretanja putem praktikovanja demokratskog oblikovanja političke moći.

STRUKTURALNO-KONJUNKTURALNA KOMPLIKACIJA ODNOSA KAPITALIZMA I DEMOKRATIJE: INTERVALNI PERIOD

Postoji još jedna značajna mogućnost koja uslovljava dodatna značenja u odnosu na svezu kapitalizam/demokratija: radi se o figuri *krize* koja duboko određuje moderno samopimanje (Gilbert 2019, 1–25; Roitman 2014).

Tako se kod nekih teoretičara demokratija postavlja na nivo krize. Po jednoj interpretaciji (Gauchet 2007, a, b, 2013), koja se potpuno uklapa u obrasce krizne određenosti moderniteta, kriza nije strano telo ni u organizmu demokratije. Tačnije, ona je *immanentna* u odnosu na krvotok demo-

2 Ovo bi moglo da bude upereno protiv tzv. doktrinarnog pogleda Guizot-a koji reprezentaciju izričito povezuje sa publicitetom. Rosanvallon 1992, 159.

kratije. Drugim rečima rečeno, dinamika demokratije postoji tek u oblicima krize. Reč je o tome da se demokratija ne može svesti na poznate sheme kao što je često pominjana figura „suverenost puka”, jer njena kompleksnost, razgranatost prevazilazi svaku reduktivnu koncepciju. Usled toga što se demokratija nadovezuje na liberalno viđenje sveta, ali i na oblike istorijske svesti, ona je *mixtum compositum*, nestabilna konstrukcija koja je podređena recikliranju njenih elemenata posredstvom kriznih mehanizama (istorijski sunovrat demokratije u „totalitarizam” pojavljuje se kao značajan primer u argumentaciji). Utoliko postoji povredivost uslova reprodukcije demokratije, te ona mora da ide putem kriza.

Konsekvenca ovde pomenute koncepcije je da se delegitimiše današnji intenzivni diskurs o krizi demokratije (ili dijagnoza o klizanju demokratije u postdemokratiju) koja se ispoljava u mnogim znacima. Kriza demokratije koja se danas razgllašava kao izuzetna ne čini demokratiju osporenom. Nelagoda zbog stanja demokratije je prenaplašena, raspon mogućnosti prevazilaženja krize još nije iscrpljen: ukoliko je kriza upisana kao imanentni momenat u tkivo demokratije tada se sadašnja konstelacija demokratije u sklopovima kapitalizma ne može smatrati posebnom, nego nužnom fazom u procesima reprodukcije demokratije putem kriza.

Demokratija je ovde opterećena zadatkom da sebe stabilizuje, makar privremeno. No, opasnost ovakve koncepcije je u tome da se kriza demokratije *funktionalizuje*, da se promene demokratije pokazuju u svetlu funkcionalnih kriznih povezanosti. Određene krize demokratije se odista mogu pokazati kao procesi samoočišćavanja, ali tek *post-festum*. Odnosno, teorija ne može da prejudicira unapred ishode kriza, što se ovde previše konformno predočava.

Ujedno, ovde se pojavljuje paralela sa kapitalizmom koji je ciklično isto tako pogođen imanentnim kriznim procesima: doduše, mogli bismo razlikovati i krize u kapitalizmu i krize kapitalizma, što povlači za sobom radikaln zahvat antagonističke suštine kapitalizma.

Kriza je uvek „objektivno-subjektivni proces” (Lošonc, Josifidis 2019) sa mnoštvom različitih mogućnosti i različitih rezultata. Istovremeno, uvek postoji *temporalnost* kriznog toka i *temporalnost iskustva krize*: sada je uputno govoriti o *projektivnom* ophođenju prema krizi kapitalizma. Ujedno naša hipoteza je da ova *projektivno* artikulisana kriza nadodređuje i kapitalizam i demokratiju. Drugačije rečeno, rasprava o (ne)mogućoj svezi kapitalizma i demokratije odigrava se pod kriznim horizontom. Sada su u raspravi i temelji i kapitalizma i demokratije. Odnosno, nagoveštaj nadolazeće krize uvlači u kolotečinu projekcije i elemente kapitalizma i demokratije – sa nužno neizvesnim ishodima.

Radi se o bitnom preinačenju današnje krizne naracije i retorike u odnosu na istu pre više od deset godina kada je polazišna tačka glavne

struje mišljenja ukazivala na nemogućnost izbijanja krize u kontekstu naučenih lekcija o upravljanju kriznim tendencijama iz prošlosti. Pravnom infrastrukturom regulisani, monetarnom politikom kontrolisani kapitalizam ne može dospeti u krizu koja definitivno postaje element prošlosti. Tako se propagirao usmereni *postkrizni* kapitalizam, uostalom kao i na kraju šezdesetih godina 20. veka.

Ali, danas je percepcija umnogome suprotna jer je ona određena *očekivanjem* sledeće krize, te se svaki negativni znak usporene kapitalističke ekonomije, nagoveštaji nemačke recesije itd. tumače u svetlu krize koja pristiže. Promenom perspektive dolazi u fokus *politički efekat* negativne projekcije: ako je erupcija krize od pre 12 godina bila nenadani događaj, danas ona stoji u perspektivi očekivanja *koja proizvodi značajne političke posledice*. Danas su se mnoge dijagnoze kapitalizma srasle sa prospektivnom-profetskom retorikom krize.

Shodno tome, dinamika kapitalizma praćena je svešću o latentnoj entropiji koja bi mogla da bude razornija od pređašnje cenzure u kontinuitetu stvaranja ekonomskih benefita kapitalizma. Kriza koja nadilazi *status quo* u pogledu odnosa kapitalizma i demokratije stvara iritiranost kod mnogih tumača (Williams 2019; Spencer 2019; Durand 2019). Zabrinutost za stanje kapitalizma se iskazuje i tamo gde se to ne očekuje (Wolf 2019; Petalas, van Schie 2017), zapravo beleži se strah da projektovana kriza („sinhronizovana regresija”, Gopinath 2019) može da diskredituje dosada postignute istorijske učinke kapitalizma. Čak se može smatrati dodatnim i značajnim simptomom što je uticajni i uspešni analitičar nejednakosti sa svetskom slavom, ekonomista, Thomas Piketty, izoštrio svoje hipoteze koje su zapravo izveštavale o nepomirljivoj suprotnosti između meritokratskog liberalizma i kapitalističkog patrimonijalizma; njegove dijagnoze i projekcije (Piketty 2019) danas su znatno oštrije nego pre nekoliko godina. Time on izriče ono što mnogi pokazuju kao nepobitan znak derogiranja kapitalizma (Piketty operira sa pojmom hiperkapitalizma i tematizuje problematiku jednakosti, kao i „providnost demokratije” u kontekstu krize, vidi naročito poglavlje 13. *ibid*): produblјivanje provalije između liberalizma, koji se pouzdao u merodavnost zasluge u pogledu kvalifikacije postignutih tržišnih učinaka, i kapitalizma, koji sve više postaje određen patrimonijalnim tendencijama. Odnosno, *kapitalizam proždire svoju liberalnu tradiciju*.

Mišljenje iz krize u smislu njene objektivne uslovljenosti nekad je bilo uglavnom rezervisano za različite forme marksizma koje su deklarativno izvlačile teleološko-kritičke poruke iz prepoznavanja kriznih tendencija. Ali, situacija u kojoj se sistematično anticipira kriza kao nadolazeća širi listu onih subjekata koji tematizuju krizu. Kapitalizam koji je bio siguran u sebe uzdrma se kriznim naracijama o sebi.

No, ne nameravamo ovde da odmeravamo objektivne mogućnosti izbijanja naredne krize, što bi zahtevalo dodatne analitičke napore u pogledu analize postojeće situacije. Držimo plauzibilnim hipotezu po kojoj (eventualna) kriza jeste samo nastavak prethodne (bez obzira kako ćemo je tumačiti, da li kao „veliku recesiju”, „dugu depresiju”, „prekomernu finansijalizaciju”, piramidu duga, ekspanziju nejednakosti, ili kako to neki komentatori površno-psihološki tvrde, kao eksces zavisti; iziskivalo bi dodatnu argumentaciju da vidimo šta kapitalizam gura prema krizi), još uvek nerazrešene krize, to jest izraz odgođenosti razrešenja pomenute krize. To, razume se, destabilizuje razumevanje kapitalizma koji je navodno ovladao sopstvenim kriznim podsticajima i koji je svoju dinamiku učinio raspoloživom u smislu tehnokratskog usmerenja. Osim toga, insistirajući na uvek objektivno-subjektivnim dimenzijama krize nama je bilo stalo do toga da ukažemo na činjenicu da i iščekivanje krize *proizvodi praktične efekte*.

Kriza otvara pukotine i u građi kapitalizma i demokratije, još nam predstoji da sagledamo šta znači tvrdnja o tome da postoji simultano podupiranje i negiranje kapitalizma i demokratije *no sada u kriznom kontekstu*. Minimalistički pojam demokratije podrazumeva praktičnu mobilizaciju značenja jednakosti, mogućnost da se pozivanjem na princip jednakosti i egalitarnu artikulaciju volje uzdrmava postojeći poredak hijerarhije, odnosi nadređivanja i podređivanja. Ili, ako ćemo se poslužiti maločas već pomenutom tvrdnjom da je demokratija upriličavanje korišćenja određenih kapaciteta onda se može reći da demokratija podrazumeva *potenciju da se dela u ime jednakosti*. Ako je makar deo pojavnosti krize kontinuiranost nejednakosti, o čemu odista izveštavaju mnoga istraživanja ne ostavljajući nikakvu sumnju, onda je sadašnji kontekst ujedno konstelacija koja nudi dodatne impulse za obnovljenu analizu odnosa kapitalizma i demokratije.

REPREZENTACIJA U KONTEKSTU KAPITALIZAM/DEMOKRATIJA

Fenomen reprezentacije, odnosno „indirektno predstavljanje” se tretira kao unutrašnji aspekt demokratskog problema. Ne slučajno, oni teoretičari koji osmatraju vrtlog današnje krize demokratije ističu i reprezentaciju i to kao deo iste krizne konstelacije. Imenovanje sadašnjeg stanja demokratije kao krizne u najvećem broju slučajeva podrazumeva i kritičko-lamentirajuće tretiranje reprezentacije.

Istovremeno, moramo uvažiti činjenicu da uvlačeći reprezentaciju u analizu dalje komplikujemo našu raspravu. Problem se inače pojednostavljuje ili prostim izjednačavanjem demokratije i reprezentacije ili tretiranjem pretpostavljene realnosti reprezentativne demokratije: neposredna demokratija je genuina nerealna, što bi praksi reprezentacije automatski

trebalo da dodeljuje opravdanost. Tako se neposrednoj demokratiji pripisuje nemogućnost – uprkos tome što je tako određujuća politička filozofkinja kao Hannah Arendt znala da slavi upravo takve istorijske primere koji su transcendirali okvire reprezentacije. I opravdavanje reprezentacije često znači i odbacivanje volje kao nosećeg političkog momenta (i predlaže se sud kao deliberativni ishod na mestu volje, Chambers 2009, 323–350): s tim se, dakako, ide s onu stranu Rousseau-ove političke filozofije koja je na poznat način odbacila mogućnost reprezentacije volje i stavljala u prednji plan figuru samoprezentacije naroda (Francuz je, znamo, reprezentaciju tretirao kao premodernu pojavu i povezo je politiku sa prezentacijom u smislu toga da politika mora da bude kreativna, te ne sme da ostane u zatvoru reprezentacije koja ništi kreativnost³). Mada, makar da primetimo usput, da poznajemo i takve teoretičare politike koji istovremeno nameravaju da pokazuju angažovanost i u pogledu načela reprezentacije, ali su istrajni i u pogledu uvažavanja značaja participacije građana u javnim stvarima (Mill, 1972, na osnovu: Näsström 2006; vidi i Keane sa predlogom demokratije u smislu monitoringa, 2011, 212–236).

No prinuđeni smo da odnos između demokratije i reprezentacije okarakterišemo ne samo kao „tešku alijansu” (Pitkin 2004, 335–342) nego i kao relaciju koja je duboko ambivalentna.

Prvo, opet smo upućeni na istorijske momente: nema nikakve prirodne veze između reprezentacije i demokratije. Njihov susret bio je više slučajnog karaktera, zapravo reprezentacija je bila natovarena na leđa demokratiji. Reprezentacija je sadržala u sebi snažne ekskluzivističke-aristokratske momente, što je čak kontrastno u odnosu na princip jednakosti koji je ukorenjen u demokratiji. Plebejski orijentisani *Rancière*, koji u kritičkom naletu ionako odvaja demokratiju od svih mogućih juridičko-političkih formi i denaturalizuje demokratiju u smislu toga da ona ne može da ima nikakve „prirodne posledice”, kaže da je „reprezentativna demokratija danas više pleonazam. Ali, nekada je bila oksimoron” (*Rancière* ibid. 65; *Urbinati* 2008, 2004). To znači da demokratija otcepljena od svog prirodnog središta poznaje predstavljanje kao upad stranog tela, ili po tome eo ipso ne postoji demokratska reprezentacija. Jedva treba objašnjavati da ovakva kritika ne pristaje na tezu o konvergenciji između izbora i demokratije i negira bilo kakvo nastojanje koje izvodi eventualnu oslobađajuću snagu demokratije iz procesa izbora koji može da se finalizira samo kao „metafizika brojeva” i „vladavina većine”.

Drugo, svakako ima razloga da problematiku reprezentacije posmatramo i u okruženju sadašnjih tendencija. Uistinu, već pomenuti talasi globalizacije uneli su nove momente u odnosu reprezentanata i represen-

3 Mada uzmimo u obzir da „Rousseau odbacuje reprezentativnu suverenost ne i reprezentativnu vlast” (Strong 2002, 96; Lorkovic 2012).

tovanih. Standardna pitanja teorije reprezentacije (šta je predmet reprezentacijskih praksi, šta se uopšte reprezentuje, da li koncepti, ideologija, interesne motivacije, kakav je odnos između reprezentacije i procesa izbora, odnosno da li se reprezentacija može otepeti od izbora što podrazumeva smanjivanje značaja izbornih procedura, ko može legitimno da reprezentuje „narod“ i da govori u „ime naroda“, da li samo oni koji su izabrani proceduralno, itd.) tu bi se iznova morala postavljati, jer dospevaju u izmenjeni kontekst. Drugačije rečeno, dislociranost političkih žarišta unosi novu složenost u praksu reprezentacije. U situaciji kada postoji prostorna udaljenost i distanciranost između pomenutih subjekata njihovi odnosi u najmanju ruku nisu transparentni. Postoji raširena diseminacija reprezentacije, različiti subjekti nastupaju u ime pretpostavljenih. U mnogim situacijama uopšte nije jasno ko koga reprezentuje i na osnovu čega uopšte nalazi za shodno da poseduje pravo reprezentacije (protiv stanovite sumnje spram mogućnosti reprezentacije, teorijski bi se mogla pokrenuti teza koja proglašava reprezentaciju za izvorno konstitutivnom u odnosu na demokratiju u smislu performativnog efekta; tek posredstvom reprezentacije se „suverenost naroda“ može uopšte iskusiti; može se pri tome istraživati i dijalektika demokratije i reprezentacije, Näsström, *ibid.*; Näsström, 2014). Posve je razumljiva pojačana zainteresovanost različitih teorija koje se usmeravaju ka ispitivanju *ne*-teritorijalno usidrenih oblika reprezentacije u okvirima zahuktale globalizacije (Saward 2010; Rehfeld 2005; Mansbridge 2003; Dryzek 2000).

Kritičari, međutim, primećuju *opasnosti* takvih tendencija: postojeća transnacionalizacija u stvari skriva mogućnost da se oligarhije lociraju u neteritorijalnim nišama kod kojih ne postoji nikakvo demokratsko polaganje računa. Tako transnacionalno pozicioniranje ojačava procese depolitizacije. Neki značajni predlozi u pogledu „demondijalizacije“ (koji se nikako ne mogu svesti na retrogradne-nacionalističke artikulacije) upravo to imaju na umu, njihova želja je da udahnu život usahnuloj „demokratskoj suverenosti“ (Lordon 2014, 51) i to spram transnacionalne reprezentacijske prakse koja podgrejava depolitizaciju demokratije i supstituciju građana sa tehnokratskim ekspertima. Kritički se iznosi ocena da se srozavaju uslovi *političkog obrazovanja volje*: deteritorijalizovana reprezentacijska praksa se predstavlja kao sklop funkcionalnih prinuda kod kojih se nema šta prozreti i servira se oblik demokratije koja je rasterećena od volje naroda.

Treće, kritika reprezentacije se crpi iz već referisanog problema nejednakosti koja je postala ne samo stalna nego i krajnje zabrinjavajuća za one koji žele da spase kapitalizam „od sebe samog“. Ukoliko demokratija podrazumeva da se realizuje neprekidni rakurs na jednakost, onda se time pogađa i reprezentacija koja se izlaže denuncijaciji zato što daje potporu procesima oligarhizacije. To da reprezentacija samo pridodaje obrazloženje

za ojačanu oligarhiju shvata se kao odlučujući razlog za preispitivanje predstavljanja (Neckel 2014; Neckel 2017, 183–196; Grusky and Weeden 2011, 90–97). Ono što neki teoretičari smatraju da govori u prilog demokratiji, naime, da je ona okvir za balansiranje između moći vlastodržaca i puka, ili da je teren za „refleksivno izborni autoritet”, za „deliberativnu interakciju između vlasti i naroda” (Rosanvallon), ovde se pretvara u suprotnost: dotična balansiranost u stvari skriva oligarhijsko prisvajanje političkog prostora. Tako se objašnjava i učestala skepsa prema elektoralnoj demokratiji koja je očito nemoćna spram ekspanzije nejednakosti i pojednostavljuje se na sekvencu u sveopštom protoku različitih informacija.

Sada možemo da tvrdimo da u kriznim fenomenima određenom periodu registrujemo mnogo intenzivniju dinamiku otpora nego što to različite melanholične teorije postdemokratije sugerišu. Ponekad nam se čini da su isti pokreti, grupacije otpora samo na ivici događaja, ali iskustveno sagledavanje i registracija raširene dinamike upozorava na oprez u pogledu prebrzog otpisivanja njihovog značaja. Već i činjenica da se ponovo široko tumači logika i domet socijalnih pokreta navodi nas na pomisao da je aktivnost istih pokreta relevantna.

Ujedno, izazvanost reprezentativne demokratije realizuje se mnogobrojnim ispoljenim oblicima otpora u poslednjim decenijama, kao i snažnoj kritičkoj tematizaciji inkluzije i ekskluzije u postojećoj epohi (ovo je jedna selektivna lista: della Porta 2015a; della Porta, 2015b; Schmalz and Weimann 2013; Gallas and Nowak 2013; Cillo and Pradella 2019; Gallas 2016; Nowak 2019, 45).

Pogledamo li različite nedavne forme otpora onda otpada paralizirajuća dijagnoza o apstinenciji postojećih društvenih subjekata: doduše otpori spram nasilne štednje, biopolitičke i socijalne nejednakosti mobilizuju resurse tek na mikroplanu i (zasada) ne postoji razvijeni alternativni makros scenarij.

Odnosno, dotične, ionako fragmentarizovane, forme otpora ne vode do revolucionarne, koliko do one krize koju je Gramsci svojevremeno nazivao organskom a koja podrazumeva da vladajuće klase još uvek imaju dovoljno rezervnih resursa da lome otpore i da ih kanališu na način koji odgovara reprodukciji njihove moći. Ali, bilo bi trošno ako bi se ove borbe koje pokreću različiti subjekti (česta optužba da protestuju samo radnici javnih sektora ne odgovara stvarnosti; postoji heterogenost dotičnih subjekata) potcenjivale: novi oblici borbe realizuju dekonstrukciju postojećih formi kolektivnog života i izazivaju egzistentnu konfiguraciju moći. Radikalizacija određenih sindikata, prodornost mikropokreta čak razvija (makar in potentia) uočljive mikropomake prema „nekapitalističkim impulsima” zajedništva (opet navodimo samo selektivno, Zanoni, Contu, Healy and Mir 2017, 575–588; Bailey 2019; Bailey, Clua-Losada, Huke, & Ribera-Almandoz 2018).

Kako to istraživanja pokazuju, pri razvijanju različitih borbi problem reprezentacije u snažnoj meri izlazi na površinu (Kouvelakis 2019). To jest, kreativnost različitih pokreta neminovno iziskuje da se isti subjekti moraju starati o mogućnostima sopstvene reprezentacije, no i da nastupaju protiv vladajućih formi reprezentacije. Rekli bismo da moraju razvijati forme kontrareprezentacije u toku rasplamsavanja borbi, pregovaranja sa vlastima i uopšte u toku adresiranja vlasti. Odnosno, isti subjekti nužno moraju da budu kreativni u pogledu stvaranja kontrareprezentativnih aktivnosti da bi uopšte mogli izneti svoj kritički potencijal (neka se pogledaju različite taktičke i strateške prakse „žutih prsluka” u Francuskoj, *ibid.*).

Da rekapituliramo: postojeća epoha koja sažima u sebi recidive prethodne i anticipaciju naredne krize, potvrđujući svojevrstu dijalektiku starih i novih kriznih podsticaja, otvara nova poglavlja sveze kapitalizma i demokratije. Ova sveza se sada testira u intervalnom periodu krize sa retrospektivnim i projektivnim aspektima. Situacija potvrđuje široku podozrivost različitih subjekata prema elektoralnoj demokratiji i uopšte prema uhodanim shemama reprezentacije koje stabilizuju oligarhijsku nejednakost.

Nestabilnost u pojmu demokratije se ne može smiriti, značenjski registar se rasprostire od demokratije kao (državne) vladavine do transgresivnih procesa koji neprestano retematizuju granice između javne i privatne sfere, te ispreplitanja između demokratije i strukturalne logike kapitalizma. Balibar pripisuje otporu konstitutivni status u odnosu na logike demokratije čak ciljajući na anarhistički koncept građanstva (Balibar 2010, 2016) i aludirajući na činjenicu da u demokratiji uvek mora da postoji borba za ne-vladavinu (no-rule). Kritičari demokratije imaju pred sobom njenu figuru kao vladavine, ali se time ne iscrpljuje njen dijapazon.

Ne postoji mogućnost da se demokratija očisti od svojih heterogenih značenja. Ipak, praksa kontrareprezentacije (kao predmet traženja od strane pomenutih pokreta), koju smo (makar kratko) maločas opisali i koja je tek u povoju, podseća nas na činjenicu da demokratija još uvek sadrži potencijale otpora.

LITERATURA

- Badiou, Alain. 2009. “L’emblème démocratique”. In G. Agamben, et al. *Démocratie, dans quel état?* Paris: La fabrique, 15–27.
- Bailey David J. 2019. “Extra-capitalist impulses in the midst of the crisis: perspectives and positions outside of capitalism”. *Globalizations*. doi: 10.1080/14747731.2018.1558816
- Bailey, David. J., Clua-Losada, M., Huke, N., & Ribera-Almandoz, O. 2018. *Beyond Defeat and Austerity: Disrupting (the Critical Political Economy of) Neoliberal Europe*. London: Routledge.

- Balibar, Étienne. 2016. *Des universels. Essais et conférences*. Paris: Galilée.
- Balibar, Étienne. 2010. *La proposition de l'égaliberté*. Paris: PUF.
- Bastiani, Aaron. 2019. *Fully Automated Luxury Communism A Manifesto*. London: Verso.
- Bernholz, Peter. 2000. "Democracy and capitalism: Are they compatible in the long-run?" *Journal of Evolutionary Economics*, 10: 3–16.
- Biebricher, Thomas. 2015. "Neoliberalism and Democracy". *Constellations*, 22 (2): 255–266. doi: 10.1111/1467-8675.12157
- Bonefeld, Werner. A. 2013. "Smith and Ordoliberalism: On the Political Form of Market Liberty". *Review of International Studies*, 39 (2): 233–250. doi: 10.1017/S0260210512000198
- Chambers Simone. 2009. "Rhetoric and the Public Sphere: Has Deliberative Democracy Abandoned Mass Democracy?", *Political Theory*, 37(3): 323–50. doi: 10.1177/0090591709332336
- Charolles. Valerie. 2006. *Le libéralisme contre le capitalisme*. Paris: Librairie Arthème Fayard.
- Cillo Rossana, Lucia Pradella. 2019. "Remaking the labour movement in Italy: the revival of strikes at Fiat-Chrysler Automobiles in 2015–17". *Globalizations*. doi: 10.1080/14747731.2018.1558821.
- Colebrook, Claire. 2001. "Disjunctive Synthesis". In ed. A. Parr. *The Deleuze Dictionary Revised Edition*. Edinburgh.
- Crouch, Colin. 2000. *Coping with Post-democracy*. London: Fabian Society Pamphlet.
- Crouch, Colin. 2011. *The Strange Non-death of Neoliberalism*. London: Polity Press.
- Dahl, Robert. 1956. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dahrendorf, Ralph. 2001. *Dopo la democrazia. Intervista a cura di A. Polito*. Roma-Bari: Laterza.
- della Porta, Donatella. 2015a. *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism back into Protest Analysis*. Cambridge: Polity Press.
- della Porta, Donatella. 2015b. *Anti-austerity Protests in the Crisis of Late Neoliberalism*. Cambridge: Polity.
- Durand, Cedric. Le camp progressiste doit se préparer à la prochaine crise financière, <https://www.mediapart.fr/journal/france/270718/penser-avec-marx-aujourd'hui-2-entretien-avec-cedric-durand-le-systeme-financier-tient-parce-quil-croit-en?onglet=full10/7/2019>, accessed 10/10/2019.

- Esposito Roberto. 2019. "Postdemocracy and biopolitics". *European Journal of Social Theory*, 22(3): 317–324. doi: 10.1177/1368431019850234
- Dryzek, John S. 2000. *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestation*. Oxford: Oxford University Press.
- Frey, Bruno. 1994. "Direct Democracy: Politico-economic Lessons from Swiss Experience". *American Economic Review*, 84(2): 338–342.
- Gallas, Alexander. 2016. "There is Power in a Union: A Strategic-Relational Perspective on Power Resources". In ed. by A. Truger, F. Hein, M. Heine and F. Hoffer. *Monetary Macroeconomics, Labour Markets and Development: Festschrift for Hansjörg Herr*. Marburg: Metropolis.
- Gallas, Alexander, Nowak, Jörg. 2013. "Die Streikwelle in Europa ist ein historischer Einschnitt". *Sozialismus*, No. 9: 33–37.
- Gauchet, Marcel. 2007. *La démocratie d'une crise à l'autre*. Nantes: Éd. Cécile De-faut.
- Gauchet, Marcel. 2007. *La crise du libéralisme*. Paris: Gallimard, Bibl. des sciences humaines.
- Gauchet, Marcel. 2013. *La Révolution moderne*. Paris. Folio.
- Gilbert, Andrew S. 2019. "The Crisis Paradigm". In A. S. Gilbert. *The Crisis Paradigm, Description and Prescription in Social and Political Theory*. London: Palgrave, 1–25.
- Gilens, Martin, B. I. Page. 2014. "Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens, Perspectives of Politics". *American Political Science Association*. doi: 10.1017/S1537592714001595
- Gopinath, Gila. 2019. The World Economy: Synchronized Slowdown, Precarious Outlook, https://blogs.imf.org/2019/10/15/the-world-economy-synchronized-slowdown-precious-outlook/?utm_medium=email&utm_source=govdelivery&fbclid=IwAR21qcIdF2AZAZvIAxSoo-fCiqiGkmx2TzrB_YOqOwEBcwGh-T81A3OG4lzY, accessed, 10/16/2019.
- Grusky, David B., Kim A. Weeden. 2011. "Is market failure behind the takeoff in inequality?" In ed by D. B. Grusky, Sz. Szelényi. *The Inequality Reader: Contemporary and Foundational Readings in Race, Class, and Gender*, 2nd edition. Boulder: Westview Press, 90–97.
- Habermas, Jürgen. 1982. *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Keane, John. 2011. "Monitory Democracy?" In ed. S. Alonso, J. Keane and W. Merkel. *The Future of Representative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 212–236.
- Keane, John. 2009. *The Life and Death of Democracy*. New York.
- Kocka, Jürgen. 2013. *Geschichte des Kapitalismus*. Verlag C. H. Beck.

- Kocka, Jürgen, Wolfgang, Merkel. 2014. "Kapitalismus und Demokratie". In ed. Merkel, Wolfgang. *Ist die Krise der Demokratie eine Erfindung?*, Springer Link: 473-498.
- Kouvelakis, Stathis. 2019. "The French Insurgency, Political Economy of the Gilets Jaunes". *New Left Review*, 116/117 March – June: 75-98.
- Kouvelakis, Stathis. 2008. *Ya-t-il une vie après le capitalisme?*, Sous la direction de Stathis Kouvelakis, Paris: Le Temps de Crises.
- Lakowski-Laguerre, Odile, Stéphane, Longuet. 2004. "Une approche subjectiviste de la démocratie: l'analyse de J.A. Schumpeter". *Cahiers d'économie Politique*, 2, n° 47: 29-52.
- Lordon, Frederic. 2014. *La Malfaçon: Monnaie européenne et souveraineté démocratique*. Paris: Les Liens qui libèrent.
- Lorkovic, Edvard Marko. 2012. "The Politics of Presentation: on Badiou as reader of Rousseau". *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy*, vol. 8, no. 1: 62-77.
- Lošonc, Alpar, Kosta, Josifidis. 2019. *Left Between Crisis: Antinomy of Powerlessness And Power* (rukopis pred objavljivanjem).
- Lošonc, Alpar. 2018. „Evropska unija i tehnokratsko starateljstvo“. *Theoria* 2 (6): 7-23.
- Mansbridge, Jane. 2003. "Rethinking Representation". *American Political Science Review*, 97(4): 515-528. doi: 10.1017/S0003055403000856
- Mason, Paul. 2015. *Postcapitalism*. London: Allen Lane.
- Merkel, Wolfgang. 2014. "Is capitalism compatible with democracy?" *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, 8 (2): 109-128.
- Mill, John Stuart. 1972. "Representative Government". In ed. H. B. Acton. *Utilitarianism, Liberty, Representative Government*. London: J. M. Dent & Sons.
- Näsström, Sofia. 2014. "Democratic Representation Beyond Election". *Constellations*, 22 (1): 1-12. doi: 10.1111/1467-8675.12123
- Näsström, Sofia. 2006. "Representative Democracy as Tautology, Ankersmit and Lefort on Representation". *European Journal of Political Theory*, 5(3): 321-342. doi: 10.1177/1474885106064664
- Neckel, Sighard. 2014. "Oligarchische Ungleichheit_Winner-take-all-Positionen_in_der_obersten_Oberschicht". *Neue Zeitschrift für Sozialforschung*, October, 1(2): 51-63.
- Neckel, Sighard. 2017. "Retour vers le futur: la reféodalisation du capitalisme moderne". *Swiss Journal of Sociology*, 43 (1): 183-196. doi: 10.1515/sjs-2017-0009
- Neocleous, Mark. 2007. "Security, Liberty and Myth of Balance: Towards a Critique of Security Politics". *Contemporary Political Theory*, 6 (2): 131-149. doi: 10.1057/palgrave.cpt.9300301

- Nowak, Jörg. 2019. *Mass Strikes and Social Movements in Brazil and India, Popular Mobilisation in the Long Depression*. Palgrave Macmillan.
- Ober, Joshua. 2008. "The Original Meaning of Democracy: Capacity to do things Not Majority Rule". *Constellation*, 15 (1): 1–9. doi: 10.1111/j.1467-8675.2008.00471.x
- Özveren, Eyüp. 2000. "Capitalism and democracy at a crossroads: the civilizational dimension". *Journal of Evolutionary Economics*, 10 (1–2): 49–65. doi: 10.1007/s001910050005
- Page, B. M. Gilens. 2017. *Democracy in America? What Has Gone Wrong and What Can Be Done about It*, University of Chicago Press.
- Petalas, D. P., Hein, van Schie, P. Hendriks, Vetteh. 2017. "Forecasted economic change and the self-fulfilling prophecy in economic decision-making". *PLoS One*, 12(3): e0174353.
- Piketty, Thomas. 2019. *Capital et idéologie*. Paris: Seuil.
- Piketty, Thomas. 2019. Il est temps de dépasser le capitalisme, <https://www.nouvelobs.com/economie/20190904.OBS17952/thomas-piketty-il-est-temps-de-depasser-le-capitalisme.html>, accessed 10/9/2019.
- Pitkin, Hannah. 2004. "Representation and Democracy: An Uneasy Alliance". *Scandinavian Political Studies*, 27(3): 335–42. doi: 10.1111/j.1467-9477.2004.00109.x
- Posner, Eric A., E. Glen, Weyl. 2018. *Radical Markets Uprooting Capitalism and Democracy for a Just Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Rancière, Jacques. 2000. *La haine de la démocratie*. Paris: La fabrique.
- Rehfeld, Andrew. 2005. *The Concept of Constituency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roitman, Janet L. 2014. *Anti-Crisis*. Durham, NC: Duke University Press.
- Rosanvallon, Pierre. 1992. *Le sacre de citoyen*. Paris: Gallimard.
- Rosanvallon, Pierre. 1994. "The Republic of Universal Suffrage". In ed. Biancamaria Fontana. *The Invention of Modern Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ross, Kristin. 2009. "Démocratie à vendre". In *Democratie, dans quel état?*, ibid. 101–121.
- Saward, Michael. 2010. *The Representative Claim*. New York: Oxford University Press.
- Schmalz, Stefan, Weinmann, Nico. 2013. "Gewerkschaftliche Kampfzyklen in Westeuropa. Die Jahre 1968 bis 1973 und seit 2008/09 im Vergleich". *Supplement der Zeitschrift Sozialismus* 7/8.
- Spencer, Michael K. 2019. Next Economic Crisis Looms Large, <https://medium.com/futuresin/next-economic-crisis-looms-large-c80b2d377e4>, How close are

- we to another financial crisis? <https://www.vox.com/2018/9/18/17868074/financial-crisis-dodd-frank-lehman-brothers-recession>, accessed 10/10/2019.
- Srnicek, Nick, A. Williams. 2015. *Inventing the Future: Postcapitalism and a World without Work*. London: Verso.
- Streeck, Wolfgang. 2015. Comment on Wolfgang Merkel, Is capitalism compatible with democracy?, *Zeitschrift für Vergleichende Politische Wissenschaft*, 9 (1–2): 49–60. doi: 10.1007/s12286-015-0232-2
- Strong, Tracy B. 2002. *Jean-Jacques Rousseau: the Politics of the Ordinary*, new edition. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
- Šumpeter, Jozef. 1998. *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*. Beograd: Plato.
- Therborn, Göran. 1973. “The Rule of Capital and the Rise of Democracy”. *New Left Review*, 103: 3–41.
- Urbinati, Nadia. 2004. “Condorcet’s Democratic Theory of Representative Government”. *European Journal of Political Theory*, 3(1): 53–75. doi: 10.1177/1474885104038990
- Urbinati, Nadia. 2008. *Representative Democracy. Principles and Genealogy*. London and Chicago: University of Chicago Press.
- Vanberg, Viktor, James, Buchanan. 1989. “Interest and Theories in Constitutional Choice”. *Journal of Theoretical Politics*, 1 (1): 49–62. doi: 10.1177/095169288900101004
- Williams, Alex. 2018. “Are You Ready for the Financial Crisis of 2019?” *New York Times*, December 10, 2018. <https://www.nytimes.com/2018/12/10/style/2019-financial-crisis.html>, accessed 10/10/2019.
- Wolf, Martin. 2019. “Why rigged capitalism is damaging liberal democracy”. *Financial Times*, September 18, 2019. https://www.ft.com/content/5a8ab27e-d470-11e9-8367-807ebd53ab77?fbclid=IwAR3QhDqoqrmhkjYDgw4LaK4CtzowskaWxPVvS9l_uadedoGFVeeZo, accessed 10/7/2019.
- Zanoni, Patrizia, A. Contu, St. Healy, R. Mir. 2017. “Post-capitalistic politics in the making: The imaginary and praxis of alternative economies”. *Organization*, 24(5): 575–588. doi: 10.1177/1350508417713219

SUMMARY

CAPITALISM/DEMOCRACY, REPRESENTATION

The paper focuses on the relationship between capitalism and democracy, with particular reference to the issue of representation in the framework of democracy. Furthermore, the paper (that attempts to synthesize conceptual dilemmas and analyze conjunctural tendencies) consists of three parts. In the first part, I highlight four different views regarding the compatibility and incompatibility of capitalism and democracy, with the orientations that make this relationship irrelevant. In part two, I discuss the conjunctural crisis tendencies of capitalism that produce negative expectations and produce political effects. I relate these expectations to the recurrence of the crisis that broke out in 2007, and treat the continuity of the various protest struggles that indicate a significant manifestation of the potential of democracy's resistance. Finally, in the last part, I discuss the issue of representation from the perspective of democracy and build on the previous two chapters. I emphasize that the aforementioned movements, the protest groups created by the crisis, were simultaneously developing different counter-representation practices, again problematizing the relationship between capitalism and democracy. There is no way for democracy to be cleansed of its heterogeneous meanings. However, the practice of counter-representation reminds us that democracy still contains the potential for resistance.

KEYWORDS: capitalism, democracy, crisis, protests, representation in democracy, counter-representation.

UTJECAJ PRIMORDIJALNIH DRUŠTVENIH FORMI NA SUVREMENE INTERPRETACIJE DEMOKRACIJE NA ZAPADNOM BALKANU¹

Cirila Toplak
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede

SAŽETAK

Tekst preispituje potencijal primordijalnih društvenih formi – kao oblici otpora iz postkolonijalnih i subalternih studija – za razumijevanje suvremenog političkog života u postjugoslovenskom regionu. Premisa istraživanja jest da predstavnički demokratski sustav nije univerzalno prihvatljiv model, te da je on jedan oblik zapadne (političke i epistemološke) dominacije centra nad periferijom. Na tom osnovu postavlja se pitanje koliko je standardni zapadni model predstavničke demokracije doista prenosiv u zapadnobalkanska društva sa specifičnim političkim tradicijama i, posledično, koliko i na kakav način te političke tradicije utječu na „uvezeni” zapadni demokratski model. A glavna je teza da povijesne forme društvenih praksi i odnosa, koje su autentične na tom prostoru, predstavljaju mogućnost reinterpretacije demokratskog sustavnog modela, pa i epistemološku emancipaciju. U tu svrhu sažeto su analizirane (povijesna) župa, naravnoverska zajednica i crkva bosanska.

KLJUČNE RIJEČI: povijesna župa, zajednica prirodovjera, crkva bosanska, epistemološka emancipacija

Kontakt autora:

Cirila Toplak je profesorica politologije na Fakultetu za društvene nauke u Ljubljani i na Institutu Studiorum Humanitatis AMEU. Kontakt: Cirila Toplak, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana.

E-pošta: cirila.toplak@fdv.uni-lj.si.

¹ Rad je izložen na Godišnjoj konferenciji Udruženja za političke nauke Srbije (UPNS): „Konflikt. Stabilnost. Demokratija?” 28–29. septembra 2019. u Beogradu.

„UVEZENI” SUSTAV I PRIMORDIJALNE FORME

Suvremene interpretacije i implementacije demokracije u zapadnobalkanskim zemljama moguće je konceptualizirati kao hibridne modele kod kojih se „idealni” demokratski legalni i institucionalni sustav, pa i sam demokratski duh ili ideja prilagođavaju političkoj kulturi tog prostora. Ta politička kultura u suštini je korporativna i neliberalna (Lukšić 2013), sa snažnim egalitarističkim i autonomističkim tendencijama (Toplak 2010, 2019). Prvo nužno objašnjenje na tom mestu pretpostavlja da „ideal demokracije” treba u ovom kontekstu razumijeti kao nešto što je nama – periferiji Zapada – bilo predstavljeno, pa i usiljeno kao idealan model, a u suštini je to zapadni model predstavničke demokracije od čijeg prihvatanja sigurno najviše koristi ima Zapad. Taj model nije nužno i doista najefikasniji za sva društva u kojima je prihvaćen. Pored očekivane, uzimajući u obzir moć političke kulture, sada i očite hibridizacije normativnog demokratskog modela, ima i drugih definicija koje dosta točno obuhvaćaju ovu specifičnost postsocijalističkog Zapadnog Balkana, kao što je „dogovorna demokracija”, „domaćinska demokracija”, oligarhija, plutokracija, itd. Podunavac spominje i „ograničenu demokraciju”, „defektnu demokraciju”, „iliberalnu demokraciju”, „kompetitivni autoritarizam” i „autoritarni proceduralizam”. (Podunavac 2019) Potreba za detaljnijim opisivanjem forme demokracije u regionu ukazuje na više percipiranih činjenica: ona se, dakle, značajno razlikuje od standardnog modela demokracije; potreban je još značajan napor da bi se razvila ona „prava” demokracija, a autori tih opisnih koncepta mora da imaju posve jasnu sliku i normativnog standarda i političke realnosti u suvremenim zapadnobalkanskim društvima da bi mogli adekvatno odrediti razliku između to dvoje. Ali centralno pitanje ovog teksta nisu optimalne definicije na osnovu pravilnih zapažanja i zaključaka, nego preispitivanje koliko je standardni zapadni model predstavničke demokracije doista prenosiv u zapadnobalkanska društva sa specifičnim političkim tradicijama, a iz perspektive pitanja u kojoj mjeri i na kakav način te političke tradicije utječu na „uvezeni” zapadni demokratski model.

U vidu kondenzacije koncepta vremena u savremenom svijetu, spominjući specifičnost postsocijalističkog Zapadnog Balkana, mogli bismo zaključiti da je hibridizacija parlamentarnog demokratskog modela posledica ili reakcija na nedavnu državnu/ideološku prošlost ovog prostora, što bi bilo suviše jednostavno. Socijalističko razdoblje u 20. stoljeću sigurno je utjecalo na političku kulturu na Zapadnom Balkanu, ali za sporu dinamiku razvoja političke kulture bilo je dosta kratko. Pogotovo su tadašnji vlastodršci bili socijalizirani i izgrađeni na premisama političkog života prije socijalizma. Uspjeh SFRJ se, po mom mišljenju, može pripisati tome što se je u procesima društvenih promjena vješto uvažavala prethodna

politička kultura, kao što se dogodilo s prihvaćanjem samoupravljanja od 1950. i lokalnom samoupravom od 1955. godine nadalje. Samoupravljanje je, po mom sudu, odgovaralo tradicionalnom egalitarizmu, a samouprava tradicionalnom autonomizmu, ideologijama koje su ljudi na ovim prostorima razvili u specifičnim povjesnim procesima, braudelijanski rečeno, *longue duree*.²

Teza je, dakle, da je za razumijevanje procesa prihvaćanja teorija i praksa zapadnog predstavničkog demokratskog modela na Zapadnom Balkanu u zadnjih 30 godina korisno istražiti i udaljeniju prošlost. U tu je svrhu dobrodošla teorija primordijalnih društvenih formi, koju su razvili latinskoamerički teoretičari postkolonijalizma. Smatram da, po analogiji, kolonijalna prošlost Zapadnog Balkana svakako dopušta primjenu tih koncepta iako oni dolaze s druge strane svijeta. Ne radi se o istom povijesnom razdoblju, ali razlika je više u tehnologiji kolonizacije nego u namjeri i posljedicama. Dapače, aktualne političke sustave i prakse na Zapadnom Balkanu mogli bismo nazvati i „postkolonijalna demokracija”, jer su veoma bjelodane sličnosti u funkcioniranju vlasti u zapadnobalkanskim društvima i u tipičnim postkolonijalnim, pa čak i afričkim društvima (Mbembe 2007). Mbembe je usporedio postkolonijalnu političku kulturu i obrasce ponašanja sa komunističkim režimima u Europi, ali se u tome ne mogu složiti s njim. Čini se da je dimenzija postkolonijalnosti izraženija kod aktualnih negoli kod nekadašnjih jugoslovenskih vlasti. SFRJ se, naime, uspješno odupirala vanjskim (neokolonizacijskim) pritiscima u razdoblju 1950–1980; izašla je kao pobjednica iz Drugog svjetskog rata; razvila je svoju verziju socijalizma posle Informbiroa i raskida sa Staljinom; imala je izvanredne ekonomske rezultate do naftnih kriza sredinom sedamdesetih godina; izvela je društveni eksperiment bez presedana u obliku samoupravljanja, bila je, kao osnivačica Pokreta nesvrstanih, jedan od ključnih aktera na međunarodnoj političkoj pozornici.

Za našu analizu pogotovo je relevantno samoupravljanje, pošto je njime državna vlast reaktualizirala neke od primordijalnih društvenih formi tog prostora. Krajnje je vrijeme da objasnim o čemu se uopće radi. Kod primordijalnih društvenih formi se u osnovi radi upravo o artikulaciji povijesnog odnosa između (nacionalne) države i društva. Taj je odnos opisao već Karl Marx, a Rene Zavaleta Mercado i Luis Tapia Mealla su ga stavili u okvir subalternih studija (Toplak 2019, 272). Andrej Kurnik (2019: 254) opisuje očuvanje ili oživljavanje primordijalnih društvenih formi kao „više-manje

2 Pragmatizam jugoslovenske socijalističke vlasti nije nikakva geografska ili kulturna posebnost (pomislimo samo na seljački lenjinizam ili ratni maoizam). Ideja novog svijeta i čovjeka jedno je, a drugo je realnost u kojoj nije moguće izmjeniti ljude od juče na danas – oni će zapravo uvijek tumačiti i sprovoditi novosti i promjene tako da će jih koliko moguće prilagoditi svojoj postojećoj svakodnevnoj realnosti.

organski oblik vlasti gde postoji slaganje nedržavnih oblika političkog života i države. Od tog slaganja ovisi sposobnost društva da se odupre vanjskim determinacijama, sposobnost, dakle, da se neki lokalitet misli iz sebe". Primordijalna forma je, dakle, oblik društvene organizacije ili društvena praksa koja stvara zajednicu otpornu na vanjske pritiske koji ugrožavaju kolektivni identitet i relativiziraju razloge za sam opstanak zajednice (u današnje vrijeme putem nametanja globalizacije, s jedne, i individualizma, s druge strane). Uz primordijalne forme zajednica se najlakše može oduprijeti svakoj kolonizaciji, političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, epistemološkoj itd.³ Iz povijesne perspektive, otkrivanje i proučavanje primordijalnih formi, i pogotovo njihovih odraza u suvremenoj političkoj kulturi, moglo bi pomoći u razumijevanju načela i načina zajedničkog delovanja zapadnobalkanskih društava uz koja su ona preživjela kolonijalne procese u prošlosti, a i reagirale na „meku” neokolonizaciju putem evropeizacije. Ovdje se otvara i posve drugi pogled na „napredak” ili „zaostajanje” tih društava u smislu političkog razvoja u usporedbi sa društvima koja dikтираju definiciju napretka i zaostajanja. Mogla bi to biti i prilika za afirmaciju i neke druge, pozitivne „balkanskosti” u globalnoj političkoj teoriji, gdje Balkan i balkanizacija nastupaju kao organizirani sustav vrijednosti „s kojim 'progresivna' Europa projicira svoje strahove [] na druge” (Bjelić 2002, 3), dok Europa postaje onaj Drugi na kojeg Zapadni Balkan projicira svoj kolonijalni „kompleks malih država”. Mogla bi se tu naći i konkretna prilika za nadgradnju postojećeg modela državnih sustava koji će više odgovarati regionalnim specifičnostima, ako će, jednog dana, bitan cilj postati blagostanje vlastite političke zajednice a ne što efikasnije imitiranje dominantnih Drugih u ime parcijalnih interesa.

ŽUPE I ŽUPANI NA ZAPADNOM BALKANU

Svako bi zapadnobalkansko društvo trebalo imati svoje specifične primordijalne forme društvene organizacije, ali vjerojatno postoje i takve forme koje su tom prostoru i zajedničke. U kontekstu kolonijalne otuđene države i ograničene mobilnosti zbog agrarnog siromaštva, koncepcija političkog života do Prvog svjetskog rata kod većine stanovnika Zapadnog Balkana, Slavena ili ne, bila je dosta logično, prije svega, lokalna. Barem u Sloveniji, autonomizam i egalitarizam još uvijek imaju snažan utjecaj. Zato predlažem da istražimo bi li jedna od univerzalnih primordijalnih formi u tom političkom prostoru mogla biti povijesna župa.

3 Ovdje treba naglasiti da koncept primordijalne forme nema veze sa njemačkim romantičkim primordijalizmom – to bi bio ironičan poraz postkolonijalnih studija. Primordijalna forma nije definirana biologijom, teritorijem i identitetom, nego društvenim praksama i odnosima.

Iako se povijesna župa smatra ostatkom staroslavenske društvene organizacije, znali su je i Mađari i može se pretpostaviti da je ta teritorijalno-administrativna jedinica više bila rezultat potrebe sedentiranih poljoprivrednika u geografsko fragmentiranom i izoliranom prostoru nego neki baš slavenski etnokulturni unikum. Pleterski uspoređuje slavensku župu sa starogrčkim *polisom*, antičko-rimskim *civitasom* i keltskim *opidumom* (Pleterski 2013, 10). Radi se, dakle, o primarnom obliku društvene organizacije koju su (slavenski) doseljenici na Zapadni Balkan već bili razvili samostalno ili pod utjecajem zajednica s kojima su bili ili došli u kontakt u antičko vrijeme.

Župa je izvorno predstavljala upravljano i nadzirano područje šire porodice, klana, koje je moglo obuhvaćati jedno ili više sela. Od rođačke kohezije postupno je prešla na teritorijalno definirani entitet. Vođe povijesnih župa, župani, spominju se u izvorima od godine 777. i dalje (Pleterski 2013). Kada je počela frankovska kolonizacija sjeverozapadnog Balkana u 9. stoljeću župani su vjerojatno imali više funkcija: vojničku, civilnu i obrednu.⁴ Bar je u Sloveniji, u procesu srednjovjekovnog zaposjedanja teritorija, frankovska aristokracija sasvim pragmatično dozvolila župama da opstanu, a župani su, kao posrednici moći, olakšali feudalizaciju društvenih odnosa. Sličan proces adaptacije zbio se i oko pet stoljeća kasnije u Bosni, kad su je podjarmili Turci, koji su, kroz sistem takozvanih mileta na osnovi konfesionalne pripadnosti, ostavili tamošnjim lokalnim zajednicama veliku autonomiju u smislu zakonodavstva, poreza i pravosuđa. (Jelavich, cit. u Mujkić 2019, 53)

U vezi samoorganizirane teritorijalne uprave Simon Rutar, jedan od prvih univerzitetski obrazovanih povjesničara i arheologa na slavenskim jezicima, navodi za sjeverozapadnu Sloveniju (barem do 1751. godine, kad je bio ukinut oglejski patrijarhat, a po ljudskoj predaji slični oblici organizacije postojali su sve do Drugog svetskog rata):

Sva je tolminska vlast bila podijeljena na općine i te opet na desetke ili dekane, tj. grupe od deset kuća. Prema staroslovenskom običaju, župan je vodio općinu. Taj je trebao patrijarhu ili provincijskom zamjeniku zakleti se na evanđelje da će savjesno vladati svojim podređenima, mirno i vjerno služiti patrijarhu, sva njegova prava i prihode energično braniti, a posebno 'pustoši' po svojoj moći zadržati patrijarhu i crkvi. Župan je predsjedao takozvani 'dvanajstiji', tj. savjetu općinskih starješina koji se sastojao od dvanaest muškaraca. Kao znak časti imao je štap [] i držao je općinsku skelu i, ako ih ima, pisma. Dvanaestero se okupilo pod velikom lipom, a starješine su sjedile oko nje u kamenim stolicama. Savjetovali su se o

4 Na slovenskom jeziku postoji i etimološka veza između riječi župan i župnik, dakle, sekularne i verske lokalne vlasti, po kojoj bi mogli pretpostaviti da je u predkršćanskom društvu ta vlast doista bila istovjetna. Ta veza je potvrđena i u povijesnim izvorima po kojima župani jesu bili „i svetni vođe i župnici”. (Rutar 1882, 66)

zajedničkim stvarima, brinuli se za sigurnost domaćinstva i polja, sudili po starim običajima male svađe između ljudi i izricali malu kaznu ili zatvarali u 'berlin' (seoski zatvor). (Rutar 1882, 66)

Povijesni izvori, dakle, i poslije frankovske kolonizacije pokazuju dosta veliku autonomiju župa i župana, „razumjevanje [kojih] je prvi uvjet za razumjevanje života Slavena”. (Pleterski 2016, 11) Generalno, autonomne povijesne župe na Zapadnom Balkanu imale su slične zakone, pravila, navike i obrede, ljudi u njima govorili su dosta sličan jezik, ali ipak su ostajale nepovezana cjelina samostalnih identičnih djelova. Zbog toga Pleterski naziva župsku organizaciju „fraktalno društvo” (Pleterski 2016, 10). Fraktalno društvo, prema Pleterskom, nije nužno trebalo i nije samorazumljivo vodilo u formiranje nadlokalnih političkih entiteta. Na slovenskim govornim područjima to se dogodilo tek sa srednjovjekovnom frankovskom kolonizacijom stranih vladara, a ideja slovenske etničke autonomije pojavila se tek oko tisuću godina kasnije. Povijest takvog društva je, dakle, bolje koncipirati kao zbroj partikularnih heterogenih lokalnih ili mikropovijesti, slično kao što je i njegova politička kultura zbroj političko-kulturnih partikularizama i lokalizama. A možda je upravo i to odgodilo nastanak kontinuiranih većih političkih entiteta ili države, barem u slovenskom primjeru. Bilo bi zanimljivo usporediti koliko se dugo u drugim srednjovjekovnim državama na Balkanu održala povijesna župa ili neka druga forma lokalne autonomije koja bi zadovoljavala potrebu ljudi za društvenom organizacijom.

HOSTE I DEHNARI NA ZAPADU SLOVENIJE

I razni oblici hereze utjecali su na ili pomogli u očuvanju neke primordijalne forme društvene organizacije. Takav je primjer zajednica prirodovjercaca⁵, otkrivena u zapadnoj Sloveniji u pedesetim godinama, a slovenska javnost je za nju tek nedavno saznala putem publikacija umjetnika i sakupljača kulturne baštine Pavla Medveščeka Klančara iz Solkana.

Kad je Medvešček pukim slučajem naišao na prirodovjerce, ostalo je samo nekoliko desetina starih muškaraca, takozvanih „ujaka”, a prema usmenoj predaji zajednica je obuhvaćala više tisuća ljudi prije Prvog svjetskog rata.⁶ Postojanje zajednice bilo je u znaku stalnog skrivanja, ali

5 Za termin „prirodovjerci” odlučila sam se jer su pojedinci iz zajednice tako sami sebe nazivali. Uglavnom, posebno ime za svoju zajednicu nisu ni imali, referirali su se na sebe kao „naše” ili „pripadnike naše vere”. Starovjerci su jih zvali kršćani iz okružujuće jih većinske zajednice. Nazivanje „starovjerci” se je dosta uobičajilo u Sloveniji od otkrića zajednice, ali problematično je zbog mješanja s izvornim starovjercima, ortodoksnom heretičkom sektom iz Rusije, koja je bila osnovana u 17. stoljeću.

6 Ta je procjena neizravno izvedena iz podataka o broju vođa prirodovjercaca, broju obitelji o kojima se vodio pojedinačni vođa i prosječnom broju članova obitelji po domaćinstvu prije Prvog svjetskog rata u Sloveniji.

i progona i nasilja kršćanske većine nad paganskom manjinom. Izuzetna tajnost i zemljopisna izoliranost u teško dostupnim, uglavnom brdovitim područjima presudno su doprinijeli postojanju zajednice tijekom najmanje nekoliko stoljeća, iako je broj njezinih članova neprestano opadao. Prema tradiciji, članovi zajednice bili su suočeni s tri mogućnosti u vrijeme procesa kristijanizacije koji su pokrenuli Franci u 9. stoljeću, a akvilejski misionari nastavili barem do 14. stoljeća: odricati se „naše vjere” i prihvaćati kršćansku vjeru koju su odbacivali i iz etičkih razloga i zbog njene „stranosti”; bježati od misionarskog nasilja pod motoom „krst ili smrt” na nepoznata mjesta gdje će također izgubiti vjeru, pošto je ona bila izrazito prostorno definirana (vidi dolje) ili prikriti se, naizgled prihvaćajući kršćanstvo, ali potajno nastavljajući ustrajati u štovanju prirode. Posljednja opcija, za koju su se većinom odlučili, omogućila im je opstanak do Prvog svjetskog rata, od kojeg se zajednica više nije oporavila i potom je nestala za nekoliko desetljeća. Naime, Prvi svjetski rat zajednicu je gurnuo na front i u egzil, a artiljerijsko ratovanje uništilo im je sveta mjesta u prirodi. Na njih je već prije rata utjecala izgradnja željeznice i prometne infrastrukture, a nakon rata industrijalizacija je dodatno povećala štetu na okoliš i napokon povukla mlade u doline uništavajući tradicionalnu obitelj nužnu za prijenos baštine prirodovjerstva.

Prirodovjerska zajednica bila je patrijarhalna, ali istodobno feminilna kultura (Hofstede 2001, 297) u svom isticanom kolektivizmu i usredotočenosti na međusobne odnose i kvalitetu života. Osnovni elementi prirodovjerske ideologije i mitologije uključivali su štovanje henoteističnog boštva Nikrmane i/ili Velike majke, Mjeseca i Sunca, animizam, vjerovanje u zaštitnu snagu trojstva ili energetskih trokutnih polja – tročana, ritualno posvećeno zaštitno kamenje – zmijske glave, svete megalite – matjare, štovanje svetih korita rijeka, planinskih vrhova i podzemnih spilja i koncept prelaska duše nakon smrti tijela, kao i izraženi biocentizam, lokalni patriotizam, reciprocitet, skromnost, toleranciju i solidarnost. S druge strane, odbacivali su karakteristične kršćanske religiozne elemente, poput prikazivanja Boga, grijeha, krivnje, pokore, molitve, idolopoklonstva, posredovanja svećenika između čovjeka i Boga i masovnih obreda. Zbog zemljopisne izoliranosti i samo usmene tradicije, u interpretacijama prirodovjerstva stvorile su se manje razlike od mjesta do mjesta, što nije rezultiralo interpretativnim sukobima, možda zato što su se vođe prirodovjeraca redovito susretali, a vjerojatno i usklađivali svoje stavove i politike. (Medvešček 2015)

Prirodovjerci, u ime svojih vrijednosti, nisu odbacivali tehnološki napredak, osim u mjeri u kojoj je ugrožavao prirodu i njihovu zajednicu. Prirodno-religijska zajednica bila je biokulturna, ali i kooptivna, posebno u slučaju djece s posebnim sposobnostima koja su, čak i iz kršćanskih

obitelji, odlazila prirodovjercima da bi putem dugogodišnjeg učenja postali vidoni, vidovnjaci i veduni, znanstvenici, oboje pomoćnici vođa prirodovjercara. Zajednica je nadalje bila izrazito ruralna ili, prema riječima Medveščekovih sugovornika, „da biste shvatili i prije svega osjetili sve [o prirodovjerstvu], morate se roditi u toj zajednici i živjeti u njoj barem neko vrijeme. Pod 'živjeti' mislim da iz ove kamene zemlje istisnete sve što vam treba za život, što vam daje samo opstanak” (Medvešček 2015, 69). Zajednica je do 20. stoljeća sačuvala uspomenu na svoje arhaične biopolitike. Imala je vlastiti nedogmatski i neinstitucionaliziran obrazovni sustav, u kojem su svi stariji ljudi učili mlade; poznavala je koordinaciju javnog zdravlja koju su pružali iscjelitelji koji su stalno putovali između domaćinstava.

Prirodovjerska zajednica imala je i tajnu teritorijalnu upravu paralelnu postojećim strukturama vlasti i njezinim vođama. Teritorijalne jedinice zvale su se hoste.

Koliko znam, hosta je bila neka vrsta općine ili područja. Nekad smo poznavali zapadnu hostu koja je išla od Vogrinka do rijeke Idrije, na sjeveru do Livškog ravana, a na jugu do farme u Rogu. Istočna hosta bila je odavde, pa sve do Soče, a ne znam njene granice. Razlika između općine i hoste bila je u tome što je hostom upravljao dehnar. Međutim, budući da je bio poljoprivrednik kao i svi drugi, hoste su bile mnogo manje od općina. [] Granice su im se također prilagođavale i mijenjale, jer su formirane samo dogovorom. (Medvešček 2015, 136)

Prirodovjerski vođe, zvani dehnari, bili su izabrani na doživotni mandat od strane prethodnog dehnara po meritokratskom načelu. Izbor najboljeg dehnara, koji bi radio samo za interes zajednice, podupirao prirodnu vjeru i imao sve poželjne osobine vođe, stvarao se duge godine učenja i selekcije najpametnijih i najodanijih dječaka u zajednici po izboru dehnara, kojem je osiguranje nasljednika bilo i prvi zadatak nakon stupanja na mandat. Svaka hosta bila je vođena autonomno uz pomoć još tri dehnarova skrbnika i savjetnika – „zakunjenih”. Dehnari su vodili ekonomske politike (robna razmjena, sjemenske banke, uzajamni zajmovi) i razvijali strategije preživljavanja u zajedničkom interesu. Dehnari su prosuđivali prema principima reciprociteta i lotokracije i pribjegavali represivnom aparatu iz sigurnosnih potreba, koji se zvao Crna vahta. Tabuizirana Crna vahta, koja se sastojala od trojice muškaraca, kombinirala je zadatke istražitelja, obavještajnih službenika, progonitelja i izvršitelja za one koji su prijetili ili ozljeđili članove prirodovjerske zajednice (Medvešček 2015).

Evo primjera kako su dehnari pristupali sporovima u prirodovjerskoj zajednici:

Kad je bilo bilo kakvog spora, [dehnar] je ušao u to [osobno]. Svojim autoritetom pokušao je postići primirje i dogovor između strana. U slučaju da ovo nije pomoglo, on je po vlastitom nahođenju sazvao tri zakunjene osobe, objasnio im spor i naložio da se sve strane u konfliktu temeljito ispi-

taju kako bi im razlog spora bio potpuno jasan. ... Nakon što je sve zajedno ispitaio, pozvao je sudionike u sporu koji im je uslijedio kod njih i rekao im svoje viđenje njihovog spora. Također je pokušao objasniti zašto misli da se to dogodilo i što je potrebno učiniti objema stranama da se to riješi. Međutim, nije ih puštao iz kuće dok nije postigao nagodbu. Pritom, nikada nije koristio riječi poput: kriv si, kriv ili kazna će biti potrebna. (Medveščak 2015, 82)

Vidoni i veduni također su bili aktivni u zajednici, fokusirajući se na produkciju znanja na osnovu predaje i zapažanja, dok su dehnari obavljali vođenje i obredne funkcije. Osim zakunjenih i vidona i veduna, dehnaru su pomagali i „bratisti”, s kojima se povremeno savjetovao, te tri „zletača”, koji su bili zaduženi za komuniciranje unutar zajednice slijedeći upute dehnara (Medvešček 2019).

Iz ovog veoma sažetog opisa sledi da je prirodovjerska zajednica u zapadnoj Sloveniji razvila uspješan i integralan sustav s kojim je mogla preživjeti stoljećima u veoma teškim okolnostima. Taj sustav bio je zasnovan na autonomizmu i egalitarizmu, ali teško bi ga nazvali demokratskim, jer u njemu je vrijedilo pravilo: „većina neka kaže svoj stav, ali kvalificirana manjina će na kraju odlučiti”. Ipak je očito da se je dehnar, uprkos svom velikom autoritetu, redovito oslanjao na druge članove zajednice u procesima odlučivanja i doslovno je bio samo „prvi među jednakima” koji je služio zajednici a ne parcijalnim interesima. Iz predaje nije znan nijedan primjer da bi ijedan dehnar iznevjerio svoju dužnost. Ljudi su ga poštovali, jer je doista bio najsposobniji za vođenje među njima.

Nažalost, ne znamo mnogo kakvu su ulogu u zajednici imale žene, jer je Pavel Medvešček razgovarao većinom s muškarcima, a muški – javni – i ženski – privatni – svijet bili su odvojeni. Čini se da su i žene imale svoje obrede i elemente vlastite organizacije. Pošto Medveščekov arhiv nije još u potpunosti objavljen i budući da je moguće da se pronađu i neki zapisi pripadnika zajednice, u budućnosti ćemo možda imati potpuniju sliku ove primordijalne forme društvene organizacije u ruralnoj Sloveniji. Ali već iz zapsanog je jasno da su naš aktualni državni sustav i ideologija veoma udaljeni od te tradicije.

HIŽE I DJEDOVI U BOSNI

Primjer primordijalne forme društvenih praksi i odnosa mogla bi biti i crkva bosanska, jedina „heretička” crkva u jugoistočnoj Europi koja je uspjela postati državna crkva. Prvi izvori o crkvi bosanskoj datiraju iz 12. stoljeća, kada 'pokazuje' sve značajke starinom već posvećenog i dobro uredenog reda koji uživa dobar glas u narodu i povjerenje vladara i velikaša bosanskih. Jasno je da do toga nije došlo preko noći, te da je tomu prethodio duži period nastajanja, širenja i dokazivanja kroz „ilegalu”, odnosno u okviru

tajnih bratstava". (Historija 2019) Najmoćnije razdoblje ove vijerske organizacije vezano je za vrhunac srednjovjekovne bosanske države, koja je jačala u 14. i 15. vijeku i pomoću te crkve. Kad je nestala Bosna s turskom kolonizacijom nestala je i crkva bosanska. Prije toga, Bosna je u vjerskom smislu predstavljala uspješnu „treću paradigmu” između katoličke i pravoslavne Europe s naglaskom na toleranciju i ekumenizam. Iako je crkva bosanska po osnovnim idejama bila kršćanska, ona je uključivala i elemente staroslavenske religije, bogumilske i katarske hereze, a njena institucionalna organizacija bila je osobito zanimljiva. Za relevantnost crkve bosanske kao primordijalne društvene forme bitno je da „sačuvani škrti izvori vlastite provenijence upućuju na to da se ona od velikih crkava odvojila drukčijim shvaćanjem Crkve, tj. drukčijom ekleziologijom, a ne drugačijom kristologijom, odnosno drukčijim shvaćanjem Krista i Trojstva". (Džaja 2006, 254) Bosanski kršćani nisu gradili crkve nego su ritualizirali svoje vlastite domove, tzv. hiže. Crkva je imala svojstvenu hijerarhiju, sastavljenu od vrhovnog djeda, strojnika – gosta i staraca, te pravih „krstjana” – redovnika i mirskih ljudi – običnih vjernika. (Crkva bosanska 2019) Sudjelovala je s sekularnom vlašćom ne na način dodatnog gospodara nad podložnima, kao katolički kler, nego sa besprekornim moralnim autoritetom. Do kraja vladavine kralja Tvrtka „krstjani su primjerom svog života uživali neprikosnoven autoritet među narodom. Narod prihvaća i uvažava njihove moralne stavove”. Još više, „kroz čitavo to vrijeme 'Crkva bosanska' sudjeluje u vodstvu države, radu sabora, posreduje u pregovorima sa susjedima i izmiruje unutrašnje razmirice. Vremenom, na svakom plemićkom posjedu služili su krstjani kao diplomati i savjetnici, a velikim dijelom su i potjecali iz plemićkih porodica". (Ibidem) Konkurencije između sekularne i crkvene vlasti tu nije moglo biti jer je „bosanska crkva bila fokusirana na pojedincu potpuno i odbacivala je materijalno vlasništvo (za razliku od katoličke crkve)". (Mujkić 2019, 52) Utjecaj Djeda bosanskog bio je velik i izvan granica Bosne. (Historija, 2019)

Uspjeh i ugled crkve bosanske pripisuje se činjenici da se služila domaćim jezicima i vlastitim pismom – bosančice, a da je i očuvala neke elemente sličnosti sa starom slavenskom vjerom i zbog čega je bila prihvatljivija za stanovništvo nego katolicizam ili pravoslavlje (Ibidem), na stječistu kojih se i geografski pozicionirala.

ZAKLJUČAK

U ovom tekstu razmotrila sam nekoliko primjera primordijalnih društvenih formi, koje nisu nastale putem kolonizacijskih pritisaka nego su rezultat vlastitih društvenih odnosa, upornosti i adaptivnog stvaralaštva. Ove forme – nekadašnja župa, prirodovjerska zajednica i crkva bosanska – različite su, ali zajedničko im je to da su bile prihvaćene kao ljudske zajednice koje su

zadovoljavale potrebe za efikasnom društvenom organizacijom. Zajedničko im je također i to što se radi o originalnim tradicijama od kojih je današnji politički sustav na prostoru nekadašnje Jugoslavije veoma udaljen. Lokalna autonomija i jednakost (na patrijarhalni način), koju simboliziraju župa i hosta, danas su gotovo nevidljive u agoniji sistema lokalne samouprave po zapadnom modelu. Taj „zapadni” model, unatoč razlikama između organizacije i nadležnosti lokalnih samouprava u onome što podrazumijevamo pod predstavničku demokraciju, uzurpiraju elite i uvijek je suprotstavljen izravnoj demokraciji „masa”. Nijedan oblik moderne lokalne samouprave nema rješenja za ovu vrst problema. Zato je izravna demokracija, dozvoljena i predviđena ustavima i zakonodavstvom, u praksi teško ostvariva i postaje laki predmet zloupotrebe, što pokazuje referendumski praksa postjugoslovenskih država. Njihovi gradovi i općine gotovo da nemaju financijske autonomije od centralne države i zbog toga funkcioniraju kao njena produžena ruka, pružajući ljudima iluziju njene bliskosti. Bez istinske moći, lokalna samouprava stvara moćnike na lokalnoj razini čiji uspjeh počiva na banalnom populizmu, korupciji i oportunističkom udvaranju vlastima na državnoj razini.

Crkvene institucije igraju ulogu političkog aktera koji slijedi svoje parcijalne interese povećanja vlastitog utjecaja i bogatstva. Bosanska srednjovjekovna tradicija moćne države danas je pervertirana u ne-državu, bespomoćni „međunarodni” protektorat. Ali neka druga tradicija preživjela je sve od vremena bosanske crkve. Mujkić je zove „disperzija”, fenomen u kojem „procesi društvenog i političkog sudjelovanja nikad nisu dovedeni do neke 'konačne sinteze', to jest do nekog oblika organskog jedinstva, ali se ovakva konstelacija nije nikad ni raspala, ni razdijelila u različite jedinice”. (Mujkić 2019, 52). Andrew Wachtel došao je, u studiji bosanskog identiteta u otomansko doba, do zaključka koji bi mogao biti relevantan i za druge zapadnobalkanske postkolonije, naime da je u Bosni „jedna civilizacija izgrađena izravno na drugoj; vanjski oblici mjenjaju se a unutrašnji odnosi ostaju nepromjenjeni” (Wachtel 1998, 163). Primordijalne su forme, dakle, žilave i mogu preživjeti i više kolonizacijskih procesa; a baš po svojoj definiciji one će i predstavljati otpor koloniziranog društva kolonizacijskim pritiscima do te mjere da će utjecati na prinudne institucionalne forme. U ovome je možda i bit hibridnih modela demokracije na Zapadnom Balkanu danas: one su takve kakve mogu biti kad se novi institucionalni sustavi stvaraju po stranim obrascima, a društveni odnosi ostaju jednaki kao i prije.

Primordijalne društvene forme ovog prostora više su se uvažavale u prethodnoj zajedničkoj državi. Samoupravna SFRJ smanjila je jaz između lokalnih i državnih oblika društvenog organiziranja svojom heterotopičnom socijalnom paradigmatom unutarnje samouprave i vanjske nesvr-

stanosti. Epistemološkoj kolonizaciji odupirala se opsežnom i kvalitetnom teorijskom produkcijom o sebi. Stvarni egalitarizam, izražen socijalnom mobilnošću, između ostalog, bio je veći u jugoslavenskom društvu nego ikad prije, kao i autonomija zemlje u međunarodnoj politici, barem u razdoblju između Informbiroa i jugoslavenske dužničke krize.

Andrej Kurnik (2019, 252–253) i ja (Toplak 2019, 284), svaki sa svoje strane, došli smo do istog zaključka, da je za vreme samoupravljanja slovensko, pa i jugoslovensko društvo bilo najotpornije na sve oblike kolonizacije i nekritičnog slijeđenja tuđih uzoraka, dakle, mora da se je tada država približila primordijalnim društvenim formama tog političkog prostora u sustavnom i ideološkom smislu.

Putem (dis)harmonije između primordijalnih društvenih formi i državnog sustava mogli bismo objašnjavati jugonostalgiju, pa i teškoće i nelagodu u procesu prihvatanja zapadnog modela. Ovaj naš očiti regionalni politički *malaise* i sva psihopatologija političkog ponašanja, kojoj svjedočimo, možda imaju izvor i u činjenici da nemamo iskustva života u takvom sustavu i ne možemo ga nekritički primijeniti zbog njegovih očitih nedostataka, pa i zbog naše nekompatibilne političke kulture. Zapadni Balkan, naravno, nije tu nikakva iznimka, brojna druga društva pate od nametanja jednog modela, koji je idealan za razvoj zrelog kapitalizma ali ne i za sve političke zajednice *per se*. Proučavanje i usporedbe detektiranih primordijalnih formi mogle bi nam pomoći razumijeti ne samo što u političkom životu nije za nas dobro nego i što bi moglo biti dobro. Snažna lokalna autonomija ili snažan pluralni državni subjektivitet (Mujkić 2019) je ono bitno i nužno da možemo misliti i izumjevati iz samih sebe, a ne na osnovu vanjskih diktata umišljenog univerzalizma po mjeri Drugih.

LITERATURA I IZVORI

- Bjelić, Dušan. 2002. "Blowing Up the Bridge". In eds. D. I. Bjelić and O. Savić. *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Crkva bosanska. Krstjanska zajednica u BiH. Dostup: 3. 12. 2019; https://www.crkva-bosanska.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=39&Itemid=56
- Džaja, Srećko M. 2006. Srednjovjekovna Crkva bosanska u procijepu suprotstavljenih kontekstualizacija. *Status*, 10 (jesen): 250–255.
- Historija Bosne i Hercegovine. Dostup: 3. 12. 2019; http://www.camo.ch/korjени_i_ucenje.htm
- Hofstede, Geert. 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Ibrović, Rasim. 2011. Crkva bosanska. Srednjovjekovni period. https://www.crkva-bosanska.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=39&Itemid=56. Pristup 3. 12. 2019
- Kurnik, Andrej. 2019. Zastiranje lokalnih konceptov, kot je samoupravljanje, in potencial njihovega odstiranja. *Teorija in praksa*, 65(1): 250–268.
- Lukšič, Igor. 2013. *Politična kultura: političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mbembe, Achille. 2007. „Provizorične opombe k postkoloniji: estetika vulgarnosti”. U ur. Nikolai Jeffs. *Zbornik postkolonialnih študij*. Ljubljana: Krtina.
- Medvešček Klančar, Pavel in Skrt, Darja. 2014. Staroverstvo in staroverci: Katalog etnološke zbirke Pavla Medveščka. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Medvešček Klančar, Pavel in Skrt, Darja. 2016. Staroverstvo in staroverci 2: Katalog etnološke zbirke Pavla Medveščka. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Medvešček, Pavel. 2015. *Iz nevidne strani neba. Razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Medvešček Klančar, Pavel. 2017. *Motnik: Nekovsko posebno in obredno vino*. Tolmin: Halauc.
- Medvešček Klančar, Pavel. 2019. Neobjavljen arhiv.
- Mujkić, Asim. 2019. Naj bo hiša naših dedov široko odprta. *Časopis za kritiko znanosti*, 47/276: 47–59.
- Pleterski, Andrej. 2013. “The Invisible Slavs: Župa Bled in the ‘Prehistoric’ Middle Ages”. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Podunavac, Milan. 2019. Politika straha i uzlet „novog despotizma”. *Političke perspektive*. 9 (3): 43–55.
- Rutar, Simon. 1882. Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkno ž njih prirodoznanskim in statističnim opisom. Gorica: J. Devetak.
- Toplak, Cirila. 2010. Prispevek k interpretaciji zgodovine političnih idej slovenofonega prostora: avtonomizem in unitarizem. *Javnost – The Public*, 17: 33–50.
- Toplak, Cirila. 2019. Avtonomizem in egalitarizem po slovensko: med (pred)-moderno in (post)kolonialnostjo. *Teorija in praksa*, 65 (1): 269–287.
- Wachtel, Andrew B. 1998. *Making a Nation, Breaking a Nation*. Stanford: Stanford University Press.

SUMMARY

THE INFLUENCE OF PRIMORDIAL SOCIAL FORMS ON CONTEMPORARY
INTERPRETATIONS OF DEMOCRACY IN THE WESTERN BALKANS

The author examines the democratic potential of primordial social forms – as forms of resistance from postcolonial and subaltern studies – to understand contemporary political life in the post-Yugoslav region. The premise of the research is that the representative democratic system is not a universally acceptable model, and that it is a form of Western (political and epistemological) domination of the center over the periphery. Following this premise, the author asks whether, and to what extent is the standard Western model of representative democracy transferable to Western Balkan societies with their own specific political traditions and, consequently, to what extent these political traditions affect the “imported” Western democratic model. The main thesis of the article is that the historical forms of social practices and relationships that are authentic to this area represent the possibility of reinterpretation of the democratic model, including the opportunity of epistemological emancipation. For this purpose, the (historical) parish, the community of nature worshippers in Slovenia and the Bosnian church are analysed as primordial forms in the Western Balkans.

KEYWORDS: historical *župa*, the community of nature worshippers, the Bosnian Church, epistemological emancipation.

POLITIKA STRAHA I UZLET „NOVOG DESPOTIZMA”¹

Milan Podunavac
Univerzitet Donja Gorica
Podgorica

SAŽETAK

Demokratski optimizam devedesetih godina prošlog veka zamenjuje osobita forma javnog razočaranja u demokratiju. Kriza demokratije praćena institucionalnim deficitima, konfuzijom, niskim stepenom upravljačke sposobnosti da se rešavaju pitanja siromaštva, nezaposlenosti, imigracije, korupcije, simptomi su ovoga stanja. Globalni val populizma najizloženiji je izraz ove političke patologije. Početak novoga veka rađa uzlet otvorenog neprijateljstva prema demokratiji. Deskriptivni pristupi oslonjeni na proceduralnu dimenziju režima moći („hibridni režimi”, „ograničena demokratija”, „iliberalna demokratija”, „kompetitivni autoritarizam”) pokazuju se nedostatnim. U ovome radu autor se vraća klasičnom konceptu „despotizma” i pokazuje normative i teorijske prednosti ovoga koncepta („novi despotizam”) u analizi novoga režima moći koji izrasta na pretpostavkama sve šireg nepoverenja u demokratske institucije.

KLJUČNE REČI: demokratija, kriza, populizam, despotizam, dobrovoljno ropstvo

NORMATIVNI OPTIMIZAM DEVEDESETIH I JAVNO RAZOČARANJE U DEMOKRATIJU

Poslednja dekada dvadesetog veka – osamdesete i devedesete godine – s pravom se označavaju periodom normativnog optimizma o demokra-

Kontakt autora:

Milan Podunavac, Univerzitet Donja Gorica, Donja Gorica 81000, Podgorica, Crna Gora.
E-pošta: milan.podunavac@fpm.bg.ac.rs.

¹ Rad je izložen na Godišnjoj konferenciji Udruženja za političke nauke Srbije (UPNS): „Konflikt. Stabilnost. Demokratija?” 28–29. septembra 2019. u Beogradu.

tiji. „Sloboda cveta, tržište se razvija, civilno društvo buja, reprezentativne ustanove su snažne, demokratija postaje, po prvi put u istoriji, zajednička forma vladavine”, poručuje Ronald Regan, američki predsednik u svojoj oproštajnoj adresi u ovalnom kabinetu Bele kuće (R. Regan, november, 1989).

Robert Dal (Dahl), vodeće ime u političkoj teoriji demokratije, u knjizi *O demokratiji* otvara raspravu o demokratiji s nekoliko normativno snažnih teza. Sažeto, Dalova poruka glasi: demokratija je glavni produkt zrelog političkog prosvetiteljstva; univerzalni je legitimacijski obrazac; pobedila je sve svoje premoderne (monarhija, oligarhija, aristokratija) i moderne alternative i neprijatelje (autokratija, vojne diktature, nacizam, fašizam i komunizam).

U poslednjoj polovini dvadesetog veka svet svedoči promenama bez presedana. Sve glavne alternative demokratiji ili su nestale ili su potpuno izgubile na značaju. Predmoderni neprijatelji demokratije zasnovani na nejednakom pravu glasa (centralizovane monarhije, nasledne aristokratije, oligarhije) izgubile su legitimnost u očima čovečanstva. Glavni antidemokratski režimi dvadesetog veka (komunistički, nacistički, fašistički) su nestali. Vojne diktature diskreditirane su zarad svojih slabosti i okrutnosti (Dahl, 1988).

No, da li je demokratija – pita se Dal – potpuno osvojila podršku naroda. Teško da je tome tako jer antidemokratske ideologije i pokreti nastavljaju da žive, udruženi i ojačani s fanatičnim nacionalizmom i fundamentalizmom.

Čak i zemlje sa dugom demokratskom tradicijom i stabilitetom sve otvorenije pokazuju znakove krize i sve raširenije nepovjerenje građana u izabrane lidere, političke partije i način na koji se vladavinske strukture suočavaju s rešavanjem pitanja nezaposlenosti, siromaštva, socijalnih programa (engl. *welfare programs*), imigracije, oporezivanja i korupcije” (Dahl, 1988, 4).

Dosta je razloga koji daju za pravo Robertu Dalu. Globalna kriza demokratije, praćena institucionalnim deficitima, konfuzijom, impotencijom (niskim stepenom upravljačke sposobnosti), slabim vodstvom, proizvodi specifičnu formu javnog razočaranja u demokratiju. Globalni val populizma, koji je stalni pratilac demokratije, najizostreniji je izraz političke patologije koja je izrasla u krilu demokratije i hrani se njezinim deficitima. Mnogo je ozbiljnih razloga da se danas govori o „populističkom momentu” i „patologiji populizma”. Teza da liberalna demokratija nema više suparnika (Fukujama) izgubila je na svojoj ubedljivosti. „Ipak ne ide sve naruku demokratiji. Opasnost za nju nije neka obuhvatnija ideologija koja sistematski poriče demokratske vrednosti. Opasnost je iskvareni oblik demokratije koji obećava da će vratiti najviše demokratske vrednosti. Drugim rečima, opasnost dolazi iz samog demokratskog sveta – politički akteri

koji su izvor te opasnosti govore jezikom demokratije” (Jan-Verner Miler 2017, 17). Populizam je svojom političkom prirodom neprijatelj otvorenog i demokratskog društva. U savremenim demokratskim društvima postoji čitav snop mehanizama – kako politika funkcionira, kako se fundamentalne slobode brane, kako politička zajednica oblikuje fundamentalni politički konsenzus – sve ove institucionalne i proceduralne mehanizme populizam podriva. Populizam uvek teži ekstremnoj formi plebijanizma, populizam transformiše demokratska društva; ona postaju parohijalna, netolerantna i polarizovana.

Politička teorija odgovorila je na ovaj trend i krizu nizom uglavnom deskriptivnih koncepata kao što su „ograničena demokratija”, „defektna demokratija”, iliberalna demokratija”, kompetitivni autoritarizam”, „autoritarni proceduralizam”, hibridni politički sistemi itd. Međutim, ono što obeležava početak novog veka jeste uzlet otvorenog javnog neprijateljstva prema demokratiji. Politička teorija odgovara na ovaj izazov obnovom interesa za negativne političke režime. Dvojica uticajnih teoretičara demokratije, Wolfgang Merkel (Wolfgang Merkel) i John Keane (Džon Kin), na paradigmatičan način upućuju na ovu transformaciju političkog diskursa. Obojica se na neki način vraćaju normativnom konstruktivnom negativnih političkih režima. Merkel normativnom konstruktivnom autokratije, Kin klasičnom pojmu despotije.

Naš kolega Wolfgang Merkel s Berlinskog instituta za socijalna istraživanja (vodeće nemačke istraživačke institucije o demokratiji), pisac trotomne knjige o demokratiji, vraća se normativnom konstruktivnom negativnih režima upozoravajući da se u savremenim političkim sistemima rađa „oligarhijski kartel autokrata” (Xi Jiping, Putin, Erdogan, Lukašenko, Orban). Merkel istovremeno upozorava na demonstracijski efekt ovoga tipa vladavine i upozorava na uzlet lokalnih autokrata na prostoru jugoistočne i centralne Evrope. Svi oni (autokrati) demonstriraju otvoreno neprijateljstvo prema demokratiji (Merkel 2016). Komentirajući Rezoluciju koju je donio Evropski parlament 2016. godine, Putin upozorava: „Nama svi držite lekcije, ali ono šta mi vidimo je degradacija demokratije u zapadnom svetu u političkom značenju ovoga pojma”. Erdogan šalje poruku u sličnom tonu: „Niko nema pravo da Turskoj drži lekcije o demokratiji”. Jedan od vodećih kineskih teoretičara, također, govori u sličnom tonu, „Moramo napustiti zapadnjački jezik o demokratiji. Zapadne demokratije moraju biti vrednovane iz perspektive lokalnih političkih teorija. Prioritet je da se oslobodimo demokratske stupice (zamke) koja proizvodi socijalne podele, etničke antagonizme, političke sukobe i beskrajnu političku nestabilnost slabe i fragilne vladavine” (Keane 2019, 9).

DESPOTIZAM KAO POLITIČKI KONCEPT

Na drugoj strani naš Džon Kin (Keane), autor kanonske knjige *Life and Death of Democracy*, učinio je korak više uvodeći u raspravu klasični koncept „despotizma” (majku negativnih političkih režima) odgovarajući na postupno rađanje alternativnog antidemokratskog metoda vladavine. U uvodnom izlaganju, na konferenciji pod paradigmatičnim naslovom *New Despotism*, Kin počinje izlaganje dramatičnom dijagnozom *Nova pošast zaposeda 21. vek, pošast despotizma*. Pisana u stilu Makijavelijevog *Vladaoca*, Kinova studija u središte analize stavlja političke režime Kine, Rusije, Belorusije, Vijetnama, centralnoazijskih i arapskih režima, podvođeci ih pod zajednički konstrukt „novih despotija”. Nove su despotije, mada u sebi sadrže operirajuće principe različitih političkih poredaka, jedan sasvim novi tip vladavine. To je onaj tip režima za koji Franc Nojman (Neumann) u zaključnoj studiji *Behemota – „Da li je Nemačka država”* i „Ima li Nemačka političku teoriju”, koje su najbolje studije o negativnom režimu dvadesetog veka – upozorava da se radi o tipu režima vlasti koji nema „političku teoriju”. On, dakle, nema sistem uređenih, racionalnih i usklađenih principa kojima se opravdava i legitimizira politička vlast i koji izražava njegovu strukturu i ciljeve (Neumann 1963). Upravo takav je režim „nove despotije”.

Moja je aspiracija da, negujući jednu umerenu teoriju okolnosti, kontekstualiziram normativni konstrukt „nove despotije” na prostor jugoistočne Evrope, konkretno na Srbiju.

Kao što je poznato, Monteskje u političku teoriju uvodi despotiju kao politički koncept i oznaku za zasebni tip političkog režima (u Grka *despotes* je oznaka privatne vlasti, mada podjednako Aristotel i njegov učenik Alfarabi ovaj pojam upotrebljavaju za oznaku svih negativnih režima). Monteskje redefiniše klasičnu klasifikaciju vladavina (država) utvrđujući operirajuće principe („principi”) osnovnih tipova političkih poredaka. Tako, republika je zasnovana na građanskoj vrlini, monarhija na principu časti, a despotizma na strahu. Džeferson je preveo ove operirajuće principe kao „energetske principe” poredaka. Tako, republika mora imati zakone i ustav koji su u skladu s principima građanskih vrlina; koje su u osnovi izražene u ljubavi prema domovini, jednakosti, građanskoj razložnosti i poverenju u zakone. Čast, koja je u osnovi monarhije, izražava se u poverenju monarha u zakone i posredujuće institucije koje su podjednako instrumenti vlasti i njezinog ograničavanja. Strah je konstitutivni princip despotizma, a njegov cilj je mir (umirenost). No ta umirenost nije pozitivni mir, to je šutnja (muk) grada koji je neprijatelj spreman da napadne (Neumann 1958, 124).

Mada civilne vrline, čast i strah nisu međusobno suprotstavljene, one se ne mogu kao energetske principi mešati. Prve dve (vrlina, čast)

moгу se kombinovati, no obe u osnovi odbacuju princip straha. Korupcija svakog tipa vladavine počinje rastakanjem (korupcijom) energetskog principa na kome počiva. Republika (demokratija) rastače se (korumpira) bilo prevelikom jednakošću ili pak totalnim gubitkom jednakosti. Aristokratija se korumpira arbitrarnom upotrebom moći, a monarhija urušavanjem posredujućih ustanova. Za razliku od drugih tipova vladavine koje je moguće popraviti, despotija se razara sopstvenom unutrašnjom destrukcijom. Uspostavljajući strah negativnim utemeljenjem poretka (despotizam) Monteskje nas podseća da strah onemogućava bilo kakvu „racionalnu“ akciju, strah je toliko „tiransko osećanje“ i tako „nedobrovoljno da ga je nemoguće kontrolisati“. Džudit Shklar (Judith Shklar), koja je pisala *Liberalism of Fear* (1989), pod snažnim uticajem Monteskje upozorava da ima nešto sasama posebno i fizičko u režimu (despotizam) utemeljenom na strahu. Strah ne traži nikakvo opravdanje, nikakvu teoriju, njegova empirička uvjerljivost čini ga negativnim osnovom režima. Sledeći Monteskje ona nas podseća da je republikanski duh – građanske vrline – uvek nedostatan, teško ga je održavati na dobrovoljan i racionalan način u složenim i kompleksnim društvima. Otuda u terminima Monteskje nije pitanje „Šta čini građanske vrline tako oskudnim u republici“ već „Šta je to šta čini tako teškim da se prekine prokletstvo straha u despotiskim režimima“ (Shklar 1989, 23).

Despotizam je normativno robustan i upozoravajući koncept koji naglašava univerzalni problem arbitrarne moći i upozorava naročito na ulogu građana u olakšavanju i legitimiziranju nekontrolisane vlasti. Normativna je aspiracija da se ovako robustnim konceptom negativnog režima (negativnih režima) upozori kakve nas političke posledice očekuju ukoliko se uruše instrumenti ograničene, nadgledane i kontrolisane vlasti. U srcu je vladavinske tehnologije novog despotizma urušavanje političkih ustanova, pluralizovanog i kritičkog javnog polja, civilnog društva, gašenja građanskog aktiviteta i građanskog otpora, desubjektivizacija građana zarobljenih strahom i ostavljenih samovolji i kapricima despota. Despotizam nije vladavina zasnovana na apsolutnoj i totalitarnoj kontroli; ona je dovoljno destruktivna da depluralizuje političku energiju građana, svodeći ih na uniformisanu masu, pasivno pokoravanje i osobitu formu „dobrovoljnog ropstva“. „Despotizam našeg doba novi je tip antidemokratske vladavine vođene od strane upravljača koji poseduju veštine manipuliranja i nametljivog ulagivanja narodu u osvajanju pasivne podrške podanika. Despotizam neguje *top-down* odnos pokoravanja i pasivne lojalnosti podmazane novcem, podmićivanjem, kupovinom lojalnosti, zakonima (despoti znaju kako da upotrebljavaju zakone da bi razorili vladavinu prava; zakoni su njihovo oružje sa dva sječiva), izborima bez integriteta (*election without integrity*, kako ih naziva Pipa Noriss), osnažujući sve ovo oslonom na

autoritarnu propagandu upotrebom televizije, radija, društvenih mreža i proizvodnjom lažnih vesti.” (Keane 2019) Na delu je osobita vrsta „korumpiranog jezika, o kome nas je podučio još Tacit. Moderni despotizam je vladavinsko-podanička piramida moći koja opstaje na slabostima i greškama reprezentativne demokratije. Radi se o specifičnoj vrsti političkog ekvilibrijuma koji funkcioniše između poretka i neporetka premreženog klimom straha koju Z. Baumann (Z. Bauman) označava pojmovima *insecurity, unsafety, uncertainty*, koja rađa osobiti hobesijanski *protection – obedience* odnos zasnovan na razmeni lojalnosti za sigurnost (Baumann 2006, 2). Despotizam neguje i podstiče osobitu formu „korumpiranja naroda” i uvek potencijalno „despotičkih inkinacija demokratije” (B. De Jouvenel). Još je Ciceron upozoravao da „prосто mnoštvo (narod) može biti podjednako tiransko kao i despot”. Rusoova formula „superiornog legislatora” kao „totaliteta građana” pripada ovoj vrsti demokratske patologije. Podsećam na ovu argumentaciju Rusoa: moć naroda ultimativno je izvoriste političkog autoriteta; ograničiti ga nije ništa drugo do degradirati narod na status roba; obećanje naroda da se pokorava urušava njegov utemeljujući status poretka; on nije više (politički suveren); političko telo društva je urušeno. Mada je već Monteskje upozoravao da je nužno razdvojiti moć i slobodu naroda, Benjamin Constant (Konstan) izoštrio je ovu argumentaciju upozoravajući da je „greška Rusoovog društvenog ugovora što je, mada često pisan u slavu slobode, završio u podržavanju svih vrsta despotizma” (Constant 1988, 48). *Strah od despotizma* – politički sentiment koji Konstan deli s drugim evropskim liberalima toga doba (Monteskje, Tokvil, Madam de Stal) u srcu je evropske političke kulture. Moderna evropska država nerazdvojno je vezana za principe vladavine prava (Podunavac, Keane, Sparks 1988, 84). Suprotstavljanje evropskog pravnog poretka i istočnjačkog despotizma staro je koliko i evropska politička teorija.

Glavni je cilj ove negativne komparacije da naglasi važnost vladavine prava (politike u granicama prava) i upozori evropske upravljače kakvim se opasnostima i mizerijama izlažu budu li odbacili principe politike u granicama prava i prihvatili generativne principe (De Maistre) despotske vladavine. Aleksis de Tokvil (Alexis de Tocqueville) sumirao je ovu tradiciju tezom da evropski narodi poštuju mnogo slobodu, ali da još više vrednuju princip legaliteta; manje se boje tiranije nego arbitrarne moći (despotizam) (Tocqueville 1955, 15). Strah od arbitrarne moći daje legalizmu njegovu političku učinkovitost. U tome značenju Tokvilova deskripcija legalističkog etosa važna je danas kao i u njegovo vreme (Shklar 1964, 9). Ono šta smo naučili od Konstana, Tokvila i kasnije Hegela, koji ostavlja analizu „jakobinskog slučaja”, jeste upozorenje „koliko je opasno da našu slobodu ograničenu i čuvanu principom legaliteta podredimo ‘moći naroda’ i formama ‘militantnog legitimiteta’” (Furet 1981; Deringer 1991). Problem kako da se

transformiše divlja i neorganizovana moć u stabilan poredak dominira u vremenima dramatičnih promena” (revolucije). To je najpogodnije vreme kada u odsustvu stabilnih konstitucionalnih mehanizama demokratija može postati i u pravilu postaje koruptivna i opasna po naše slobode. Novi despotizam pripada takvom vremenu.

Oslanjajući se na jezik Tokvila podsećamo da demokratsko doba proizvodi „apsolutnu moć koja nije gruba i okrutna, već tačna i nametljiva”. On upozorava da pod vlašću „nove despotije” ne treba očekivati da vladar bude tiranin već učen čovek (*schoolmaster*) (Tocqueville 1955, 353). Tokvil opisuje kako je u takvom stanju „mnoštvo naroda slično i jednako bez domovine (čitaj zasebitog identiteta) čija je sudbina u rukama nekontrolisane protektivne moći koja narod oslobađa teškoća (engl. *trouble*) s mišljenjem.” Za razliku od stare despotije, nove despotije ostavljaju telo slobodno, ali „zarobljavaju duh”. Kritikovao je novoutemeljeni tip poretka demonstrirajući osobiti liberalno-republikanski etos uz upozorenje da je razorio „slobodu i autonomiju ljudi” i ideju građanina kao zakonodavca (“*lawmaker as citizen*”). Osamnaesti vek bio je još uvek vek vrlina neopterećen materijalnim grabežom koji je zakonito vodio u političko podaništvo i ropstvo (engl. *servitude*). „Nova despotija” najrazorniji je rezultat demokratske patologije. „Tokvilov pristup američkoj demokratiji počivao je na Monteskejevoj teoriji politike. Zaključio je da će demokratija koja inherentno počiva na jednakosti obilježiti moderna društva bilo u njegovoj demokratskoj ili despotskoj formi” (Richter 1981). Tokvil utvrđuje da je duh revolucije iz 1789. narušen onda kada su građani prihvatili osobitu vrstu razmene sigurnosti za lojalnost. Radi se o osobitom i do tada nepoznatom virusu koji nagrizava (patologizira) republikanizirano jezgro moderne države. Ne mogu da naslutim formulu koja ga opravdava. Ovu formu „nove despotije” zapaža i J. S. Mill (Mill) u svom kanonskom radu o predstavničkoj demokratiji upozoravajući da „dobar despotizam kultivise do perfekcije umetnost relaksiranja (engl. *relaxing*) i razblaživanja i omekšavanja (engl. *enervating*) ... mišljenja, osećanja i energije naroda” (Mill 1977, 403). B. Konstan nadgrađuje teorijsku osu ovoga tipa režima koji se rađa u periodu postkonstitucionalne dinamike u Francuskoj. „I razumevam pod despotizmom vladavinu u kojoj je volja vladara (engl. *master*) jedini zakon; vladavinu u kojoj je političko telo, ako postoji, njegov prosti instrument; režim u kome vladar sebe smatra jedinim vlasnikom države (engl. *empire*) i smatra svoje podanike kao proste izvršioce (usufructuaries); režim u kome je sloboda oduzeta od građana; gde je sud podređen ćudima vladara; gde odluke suda uvek mogu biti anulirane. Njegov princip je princip arbitrarne moći” (Constant 1988, 114).

Gotovo sto godina Evropa nije poznavala takvu vladavinu. U Srbiji se porodila dva puta u poslednjih pedeset godina. Usud je Srbije da je u

poslednjih pedeset godina imala dva najregresivnija režima u savremenoj Evropi. Srbija je jedina zemlja u kojoj je na delu politička restauracija. Sažeto ću analizirati dugi put Srbije u „novi despotizam” i označiti formativne principe ovog tipa režima i upozoriti na opasnosti koje nas vrebaju.

Opšte je mesto da je Srbija petooktobarskom promenom, koju označavam normativnim konstruktom „liberalne revolucije”, zadobila „prozor mogućnosti” da redefiniše svoj politički identitet (Ackerman 1992). To su retka stanja kada, kako piše Hamilton u prvoj rečenici prvog eseja *Federalističkih spisa*, jedna zajednica „izborom, a ne slučajem bira prve principe svoje političke konstitucije” (Hamilton, Madison, Jay 1961, 9). Petooktobarska politička elita donosi ove odluke u „ograničavajućim okolnostima” negativnog nasleđa rata, diktature i nacionalizma. Otvorena kontestacija između jedne radikalno-demokratske (jakobinske) i legalističke koncepcije konstitucionalnog izbora izražavala je dublje sporove u percepciji različitih ustavnih kultura. Sve je to stvorilo osobito stanje ustavne i političke blokade koje dodatno usložnjava ubistvo Zorana Đinđića. Tek će ustav od 2006. godine stvoriti uslove za ulazak u polje minimalne političke i demokratske konsolidacije. To je ambijent u kome na vlast dolazi današnja politička grupa. Srbija je jedina zemlja u kojoj je na delu politička restauracija, najgore stanje u kome se jedna zajednica može naći. Adam Mihnjik (Michnik) piše: „Oznaka restauracije je njena sterilnost. Sterilnost vlade, nedostatak ideja, nedostatak hrabrosti, intelektualno okoštavanje, cinizam i oportunitizam. Revolucija je nosila veličinu, nadu i opasnost. Bila je to epoha oslobođenja, rizika, velikih snova i čednih strasti. Restauracija je mir mrtvog ribnjaka, pijaca, sitnih intriga i rugoba podmićivanja” (Jovanović 2008, 188). Ključni blokovi političke moći (socijalisti, novi radikali) novoustanovljene vlasti, „personalne maske” (Marksa), političke tehnologije oslonjene na eksplozivnu mešavinu nacionalnog i socijalnog populizma, deinstitutionalizacija poretka prava i politike, nasilan otklon u odnosu na režim vlasti demokratskog bloka, obnavlja formativne principe „staroga režima”. Sve ovo prati osobita eksplozija „političkog hibrisa” („Žeđ za moć”) koja postaje osnovni „energetski princip” ustanovljenog poretka.

Doba političke restauracije u Srbiji počinje „padom i slomom demokratije” (Vladisavljević 2019) i dovršava se osobitom formom političke patologije. U Srbiji se ponovo rađa politička legura koja svojim bitnim svojstvima razara političko tijelo srpskog društva. Mada nije do kraja konsolidovana (radi se o hibridnoj leguri poretka i neporetka), ova legura izmiče kanonskim pojmovima teorije o demokratizaciji. Normativno je označavamo klasičnim pojmom (novog) despotizma. Definišemo je u kategorijama cezarizma, korupcije, plutokratije, autoritarne propagande i straha².

2 Prikaz novog despotizma u Srbiji preuzet je iz mogeg članka objavljenog u časopisu *Tragovi* (Podunavac 2019, 121–122).

CEZARIZAM

Nova despotija počiva na visokopersonalizovanoj cezarističkoj vladavini. „Ime vladara legitimacijski je *titulus* vlasti“ (Treitschke). Svi smo režim devedesetih zvali Miloševićeva vladavina. Sadašnji režim se sve češće označava imenom sadašnjeg upravljača. Ona se utemeljuje kroz osobitu formu vladavine jednog čoveka praćenu osobitom formom cezarističke identifikacije, za koju je Franc Nojman (Franz Neumann) utvrdio da je najregresivniji tip identifikacije i definiše ga u kategorijama anarhije, bezakonja, straha, neslobode i urušavanja digniteta ljudi. To je stanje dobrovoljnog ropstva u kome se ljudi odriču spremnosti da čuvaju i brane svoje individualne i javne slobode.

Nova despotija je ne samo specifična forma cezarizma, već i osobita forma *uzurpacije*; *tyrannos exercitio* u značenju kako nam je ostavio Ciceron. Kada vladar i dođe na vlast, uz odgovarajući *titulus* (izbori), on ga svojim delanjem u osnovi razara. Uzurpatorska vladavina je „kuća na pesku“ koja se nikada do kraja ne može stabilizovati, sila i strah da se vratimo Konstanu, utemeljuje uzurpaciju i ostaje njezin trajni čuvar. Ona je tip vladavine koji počiva na demagogiji, propagandi, pseudodemokratskim sloganima, lažima, stalnoj mobilizaciji publike, razaranju pluraliteta političkog i građanskog društva. Nova despotija kvazilegitimna je vladavina koja potiče javne poroke (korupcija, podmićivanje, laž, rasprodaja javnih sinekura) i razara građanske vrline. Kvazilegitimna vladavina, kako to i prilike u Srbiji pokazuju, strukturno principe straha, sile, nesigurnosti i nestabilnosti prikriva prividom slobode i prividom ustanova. Razorene su granice između javnog i privatnog, formalnih i neformalnih pravila, oficijelnog i neoficijelnog društva. „Koliko mnogo izdaje, nasilja i laži traži uzurpacija. Uzurpator se mora pozvati na principe da bi ih razorio, zaključivati ugovore da bi ih raskinuo pozivajući se na poverenje jednih, slabosti drugih, ohrabrivati nepravdu u potajnosti, korupciju tamo gde je plašljiv“ (Constant 1988, 89). To je tip vladavine koji se oslanja i proizvodi plebiscitarnu podršku zasnovanu na stalnoj i permanentnoj mobilizaciji naroda. Napoleon je svojevremeno govorio kako mora dati svaka tri meseca nešto novo francuskom narodu. U Srbiji se to sada dešava na nedeljnom i dnevnom nivou, što je i signal da je „plebiscitarni apel“ vođe sve slabiji. Cezaristički tip režima se istovremeno – kako je jasno pisao E. Voegelien – ne može odvojiti od karaktera društva, on je esencijalno povezan sa padom društva i degradacijom građana. Cezarizam je zla kob slabog društva i korumpiranog naroda, on je istovremeno i zaslužena kazna degradiranog i korumpiranog naroda (Strauss 1963, 25–28). Cezarizam razara javno polje i sferu političke javnosti; on je temeljno antipod građanstva.

KORUPCIJA

Tokvil je polemišući sa Monteskejom tvrdio da je tajna nove despotije u korupciji, a ne u strahu. Nije Tokvil negirao Monteskejovu teoriju o strahu kao „energetskom principu” despotije, samo je upozoravao da u „novoj despotiji”, koja se oslanja manje na direktno nasilje i proizvodnju straha, dominiraju forme manipulativne podrške i korupcija. Tokvil ponavlja sjajno mesto Tacita da je korupcija najteža bolest društva. Sažeto, argumentacija je sledeća: korupcija zakonito ruši sve političke vrednosti i građanske vrline (mnjenje, znanje, čast, mudrost, dostojanstvo, hrabrost), ona stabilitet moći i vladavine oslanja na novac i podelu sinekura. Novac zauzima mesto mnjenja i časti (Tacit). Tacitovi opisi urušavanja ugleda i autoriteta uglednih građana od strane vlastodržaca spadaju u najlepše delove *Anala*. Tacit nas podučava ne samo o političkoj patologiji poretka (Hobs ga s pravom zove rimskim Tukididom); on istovremeno otkriva snagu moralnog stava i građanskih vrlina. Društvo razorenih vrlina tegobna je postelja i za upravljače i podanike.

PLUTOKRATIJA

Novi despotizam je *top down* sistem patronaže koja se uspostavlja između upravljača i njegovih aktivnih i borbenih sledbenika. Ova mreža patronaže (klijentelizma) u osnovi funkcioniše izvan javne scene uspostavljajući mrežu formalnih i neformalnih praksi i veza koje omogućavaju vertikalno strukturirane odnose između gazde i klijenata. U ovako strukturiranoj piramidi moći uspostavlja se u osnovi osobiti vazalni odnos. Unutar takve mreže političara, poslovnih ljudi, visokih birokrata, savetnika, policijskih funkcionera, saradnika tajnih službi, svako zna gde mu je mesto u odnosu na onoga ko je najmoćniji i koji unutar neformalne mreže ima onu ulogu koju „kum” ima u mafijaškim organizacijama. To je način na koji se regrutuje nova srednja klasa osnivanjem i ekspanzijom sopstvenih privatnih fakulteta i univerziteta mahom bez bilo kakvog akademskog boniteta (treba samo pogledati akademske biografije doktora nauka u Vladi Srbije). Ovo režimu nove despotije daje naglašeno ohlokratska svojstva. Ipak, unutar ovako uspostavljene mreže aktivnih i borbenih sledbenika postoji grupa koja je „jednaka od drugih”. Radi se o osobitoj grupi povezanoj rođaćkim i prijateljskim odnosima (braća, sestre, očevi, kumovi, djeca, prijatelji sa basketa itd.) sa najmoćnijom figurom (kum). Ovaj trokut vođe, aktivnih sledbenika i nepotizama, koji u osnovi kontroliše redistributivne mehanizme moći, dovršava se u osobitom tipu moderne *plutokratije*. Vreme „divlje tranzicije” porodilo je novu plutokratsku klasu koja je regrutovana i bogatila se poznatim načelom „privatizacija profita” i „socijalizacija troškova”. Dakako, uloga političkog faktora i države u ovom procesu bila je odlučujuća.

Analiza političkih sistema u regionu pokazuje da je Crna Gora gotovo dovršeni sistem plutokratije zasnovan na dugoj posesiji političke moći ključne političke figure i gotovo zaokruženom procesu kontrole izvora ekonomske redistribucije. U Srbiji ovaj režim još uvek nije do kraja konsolidovan, ali je proces regrutacije nove plutokratske klase dobro odmakao.

PROPAGANDA

Rđavi vladari, da se ponovo vratimo Tacitu, uvek upotrebljavaju „javni govor“ koji nema veze sa realnošću. Javni govor despotskih upravljača Tacit naziva „korumpirani govor“ pojašnjavajući kako oni za pljačku, nasilništvo i okrutnost koriste lažljivo ime „vladavina“, oni okrutnost opisuju kao opravdanu kaznu, pljačku kao ekonomiju, egzekuciju i batinanje kao podučavanje disciplini. Ono što Tacit zove „korumpirani govor“ u modernim društvima označava propagandu. Nova despotija počiva na osobitoj formi „autoritarne propagande“. U savremenim društvima propaganda i nije ništa drugo do nasilje koje je usmereno protiv duha naroda. Propaganda dakako nije nasilje, ali ona je uvek njegov deo. Ono što ih povezuje jeste uspostavljanje jedne heteronomne kontrole nad narodom.

STRAH

Strah je energetski princip despotije, učimo od Monteskeja. Temelj despotije je sila i strah despotije je mir, ali to je ona vrsta mira (muk) koji liči na sliku šćućurenih gradova pred neprijateljsku invaziju. I Tacit daje sliku mrtvog grada nakon ubistva uglednog senatora. Nova despotija počiva na kulturi straha. Strah se proizvodi i širi u socijalnom tkivu društva na direktan i indirektan način, kombinacijom represivne politike, odsustvom institucionalne zaštite (razaranje legaliteta), kao i nasilnim formama impostacije socijalne i političke transformacije društva. Funkcija je selektivnog terora da institucionalizira strah kao polugu reprodukcije političke moći. Kao i svi negativni režimi moći, režim u Srbiji kombinuje strah od poznatog sa strahom od nepoznatog. Strah od poznatog impostira se uglavnom kroz fizičku represiju, javnu okrutnost, nasilnu kontrolu društva, militarizaciju, formiranje i upotrebu parapartijskih grupa (pretorijanizam), enormno prisustvo moći u javnom polju. Druga, pak, vrsta straha prepoznaje se u nečinjenju, odsustvu jasnih pravila ponašanja, razaranje polja međusobne komunikacije ljudi i međusobne solidarnosti. Iracionalnost, arbitrarnost i autoritarnost idu uvek uz režime straha, kakva je savremena „nova despotija“.

OTPOR

Nove despotije počivaju na dugoj posesiji političke moći (Rusija, Kina, Belorusija, lokalni autokrati) i osobitoj formi „autoritarnog proceduralizma”. Ipak, žudnja za nekontrolisanom moći (*hubris*), kako podučava Tukidid, ima svoje granice i samorazarajuće učinke (Thucydides 1989). Ipak nove despotije nisu na dugi rok održive vladavine. Ranjive su i fragilne vladavine. Ne mogu se na duži rok popraviti. Enklave otpora nijedna despotija nije mogla do kraja ugušiti (Tocqueville 1995). „Glamur tiranina” (Strauss) najčešće prikriva osamljenost i strah. Despot nema prijatelje. Život mu je, kako govori tiranin Hijeront pesniku Simonidesu, tako tegoban da mu ne preostaje ništa drugo do da se obesi (Strauss 1963).

LITERATURA

- Ackerman, Bruce. 1992. *The Future of Liberal Revolution*. New Heaven and London: Yale University Press.
- Bauman, Zygmund. 2006. *Liquid Fear*. London: Polity Press.
- Constant, Benjamin. 1988. *Political Writings* (ed. B. Fontana). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, Robert. 1988. *On Democracy*. New Heaven: Yale University Press.
- Deringer, Erhard. 1991. „Granice i ugrožavanje pravne države”. U ur. D. Basta i D. Miller. *Pravna država. Poreklo i budućnost jedne ideje*. Beograd: Pravni fakultet, 35–40.
- Hamilton, Alexander, Madison John, Jay John. 1961. *The Federalist Papers* (ed. Clinton Rossiter). New York: Penguin.
- Furet, François. 1981. *Interpreting the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keane, John. 2019. *New Despotism*, unpublished manuscript.
- Jovanović, Pavle. 2008. *Izabrana djela. Politički spisi*. Podgorica: CID.
- Merkel, Wolfgang. 2016. „Trump und Demokratie”. IPG.
- Mill, John Stuart. 1977. “Essays on Politics and Society Part 2 (Considerations on Representative Government)”. In ed. John M. Robson. *The Collected Works of John Stuart Mill* (Volume XIX). University of Toronto Press, Routledge, Kegan & Paul. Available at: <https://oll.libertyfund.org/titles/mill-the-collected-works-of-john-stuart-mill-volume-xix-essays-on-politics-and-society-part-2>, accessed 27/12/2019.
- Miler, Jan-Verner. 2017. *Šta je populizam?* Beograd: Edicija Reč.
- Neumann, Franz. 1957. *The Democratic and Authoritarian State*. London: The Free Press.

- Podunavac, Milan. 2019. „Srbija između liberalne revolucije i političke restauracije“. *Tragovi*, 2 (2): 120–137.
- Podunavac, Milan, Keane, John, Sparks, Chris. 2008. *Politika i strah*. Zagreb: Politička kultura.
- Richter, Melvyn. 1977. *The Political Theory of Montesquieu*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shklar, Judith. 1964. *Legalism. An Essay on Law, Morals and Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shklar, Judith. 1989. “Liberalism of Fear”. In ed. Nancy L. Rosenblum, *Liberalism and the Moral Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Thucydides. 1989. *The Peloponesian War*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Tocqueville, Alexis. 1995. *Democracy in America*. New York: Vintage.
- Vladisavljević, Nebojša. 2019. *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*. Beograd: Arhipelag.
- Xenophon (ed: L. Strauss). 1963. *On Tyranny*. Oxford: Clarendon Press.

SUMMARY

THE POLITICS OF FEAR AND THE RISE OF “NEW DESPOTISM”

The democratic optimism of the 1990s has been replaced by a particular form of public disillusionment with democracy. The crisis of democracy, accompanied by institutional deficits, confusion, low levels of management capacity to tackle poverty, unemployment, immigration, corruption, are symptoms of this condition. The global wave of populism is the sharpest expression of this political pathology. The beginning of the new century has given birth to an open hostility to democracy. Descriptive approaches based on the procedural dimension of the regime of power (“hybrid regimes”, “limited democracy”, “liberal democracy”, “competitive authoritarianism”) are proving insufficient to capture the new political system. In this paper, the author returns to the classical concept of “despotism” and shows the normative and theoretical advantages of this concept (“new despotism”) in the analysis of a new regime of power that grows on the premise of growing distrust of democratic institutions.

KEYWORDS: democracy, crisis, populism, despotism, voluntary servitude.

Primljen: 2.10.2019.

Revidiran: 13.11.2019.

Prihvaćen: 5.12.2019.

PRILOG ANALIZI POLITIČKIH GOVORA SLOBODANA MILOŠEVIĆA (28. 6. 1989) I FRANJE TUĐMANA (24. 2. 1990)

Dimitrije Birač

Fakultet političkih znanosti u Zagrebu

SAŽETAK

Rad je pokušaj analize gazimestanskog govora Miloševića i Tuđmanovog govora na prvom općem saboru HDZ-a. Intencija je pokazati da što se tiče samog govora Miloševića, on nije imao za primarni cilj nasilno razbijanje Jugoslavije, kao ni međurepubličke ratove. S druge strane, rad bi trebalo pokazati da Tuđmanov govor, gledajući u cjelini, nije bio proustaški. U tom kontekstu, period koji se analizira završava neposredno uoči prvih višestranačkih parlamentarnih izbora u Hrvatskoj, dakle ne obrađuje dolazak HDZ-a na vlast. Također, apstrahira se od drugih društvenih aktera, bilo u Srbiji, bilo u Hrvatskoj, posebno Srba u Hrvatskoj. Provedena analiza političkih govora nema ni na koji način za cilj relativizaciju uloge dvaju protagonista niti ih abolira od političke odgovornosti za raspad Jugoslavije i nastale ratove. Sagledavanje i analiza njihovih govora izvršena je u kontekstu vremena u kome su održani i svijesno je apstrahiran naknadni razvoj političkih događaja u Jugoslaviji. Naravno, iako govornici nisu mogli pretpostaviti koje će biti *krajnje* posljedice njihovih govora, sigurno je da su obojica, kao već iskusni političari, mogli pretpostaviti da će oni proizvesti snažan efekt i podignuti tenzije u javnom prostoru.

KLJUČNE RIJEČI: govor, Slobodan Milošević, Franjo Tuđman, SKS, SKH, HDZ

Kontakt autora:

Dimitrije Birač, doktorski student na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Kontakt: Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb.

E-pošta: dimitrije.birac@gmail.com

UVOD

Ovaj rad je pokušaj analize govora dvojice političkih protagonista u procesima koji su vodili raspadu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Riječ je o Slobodanu Miloševiću i njegovom poznatom govoru na Gazimestanu prilikom šestote obljetnice bitke na Kosovu polju 1389, te o Franji Tuđmanu i njegovom poznatom govoru na prvom Općem saboru Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), održanom 24. i 25. veljače 1990. u Zagrebu, uoči prvih višestranačkih parlamentarnih izbora u Hrvatskoj. Politički kontekst na koji se rad fokusira svodi se na uspon Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića, na odnos svakog od njih prema društvenoj realnosti u kojoj su djelovali, prema političkoj stranci unutar koje su djelovali, prema cilju za koji su se borili, te strategiji (i taktici) koje su poduzimali radi njegova ostvarenja. Glavni akteri me prvenstveno zanimaju kao političke persone koje djeluju politički (ne kao apsolutno moralni, nemoralni ili amoralni ljudi, zli, dobri, pošteni itd.) i njihov *modus operandi* u političkim borbama koje su vodili unutar konteksta koji promatram. Smatram da tako najbolje mogu analizirati njihova dva poznata govora. Istovremeno, rad se ne bavi političkom situacijom nakon prvih višestranačkih parlamentarnih izbora, Domovinskim ratom niti raspadom SFRJ. U tom smislu svjesno ne ulazim u analizu cjeline historijskih, političkih i ekonomskih okolnosti u Jugoslaviji, Europi (ponajviše SSSR), te svijetu (odnos SAD i Europe sa SSSR-om).

U radu tvrdim da Slobodan Milošević, u svom gazimestanskom govoru kao predsjednik SR Srbije, ne najavljuje velikosrpsku agresiju na ostale republike (Matković 1999, 240, 247), niti građanski rat, nego redefiniranje jugoslavenskog političkog sistema. Međutim, potcijenio je mogućnost da će u Hrvatskoj, u datoj političkoj situaciji, pobijediti politička opcija koja će isto tako svim raspoloživim sredstvima biti spremna oduprijeti se spomenutom redefiniranju. S druge strane, tvrdim da Franjo Tuđman u svom govoru na prvoj skupštini HDZ-a, kao potvrđeni predsjednik te stranke, ne zaziva Nezavisnu državu Hrvatsku (NDH), niti njegov govor smatram ustaškim (Mamula 2000; Goldstein 2007). Bio je to sasvim dosljedan govor uzmu li se u obzir tadašnje okolnosti, programski principi HDZ-a i Tuđmanove ideje.

Dva poznata govora sadrže i bitnu pozadinu za bolje razumijevanje tadašnje političke dinamike. Naime, u velikoj mjeri to su mobilizacijski govori. Kao tadašnji predsjednik SR Srbije, Milošević u svom govoru primarno cilja na ideološku mobilizaciju svih Srba radi postizanja nacionalnog jedinstva koje, kao političko sredstvo, služi za pokušaj ostvarivanja recentralizacije Jugoslavije. S druge strane, kao tadašnji predsjednik političke stranke i budući kandidat za predsjednika SR Hrvatske, Tuđman svojim govorom primarno teži ideološkoj mobilizaciji stranačkih članova,

koja, također kao političko sredstvo, treba poslužiti za ostvarenje daljnjih ciljeva mobiliziranja Hrvata oko nacionalnog pitanja, te političke borbe za konfederalizaciju Jugoslavije. Navedeno ću pokušati pokazati ne samo opisom političkog konteksta i analizom političkog djelovanja Tuđmana i Miloševića, nego i analizom njihova govora, pritom se oslanjajući na povijesni pristup kritičke analize diskursa.

Rad ima tri dijela i zaključak kroz koje ću pokazati opravdanost svoje tvrdnje. U prvom dijelu ukratko pojašnjavam historijski pristup temeljem kojeg kasnije u radu analiziram Tuđmanov i Miloševićev govor. Drugi dio čine analiza političkog uspona Slobodana Miloševića kroz unutarstranačku borbu u Centralnom komitetu Saveza komunista Srbije (CK SKS), te analiza njegova političkog govora kao predsjednika SR Srbije na Gazimestanu. Treći dio također ima dvije cjeline. U prvoj ću se osvrnuti na politički uspon Franje Tuđmana i osnivanje HDZ-a u kontekstu tzv. hrvatske šutnje i prvih višestranačkih izbora. Zatim ću analizirati Tuđmanov govor na prvom Općem saboru stranke kao potvrđenog predsjednika HDZ-a i pretendenta na predsjedničku funkciju SR Hrvatske. U zaključku ću dati sažetu usporedbu dvaju protagonista i njihovih govora.

DISKURSNOPOVIJESNI PRISTUP

Povijesni pristup promatra diskurs usko vezanim za praksu, odnosno ovisnim o kontekstu, koji je ujedno i „konstruirani i konstruktivni karakter diskursa” (Reisigl u Flowerdew and Richardson 2017, 48–49). Tijekom istraživanja, ovaj pristup preferira izvornost podataka koji se odnose na problem istraživanja, te se pritom u obzir uzimaju društveni, povijesni, politički, ekonomski, psihološki i drugi čimbenici koji se odnose na verbalne i neverbalne fenomene komunikacije.

Kako u radu analiziram govore hrvatskog i srbijanskog lidera, ovdje ću navesti četiri od ukupno deset osobina koje karakteriziraju koncept diskursa historijskog pristupa:

- „Diskurs je društveno konstituirana, ali i konstitutivna semiotička praksa.

- S obzirom na društveno konstitutivni karakter, diskurs predstavlja, kreira, reproducira i mijenja društvenu stvarnost.

- Diskursi se nalaze unutar (političkog, ekonomskog itd.) polja djelovanja... Polja djelovanja (*Field of Action*) čine okvire diskursa.

- Diskursi se razvijaju oko socijalnih problema, a problemi postaju polazišta argumentacije. Argumentacija je verbalni (dijelom i vizualni) i kognitivni obrazac rješavanja problema. Ovi obrasci okružuju tvrdnje o istini i/ili tvrdnje o normativnoj ispravnosti” (ibid.: 51–52).

U istraživanju, koje je ponajviše kvalitativno, možemo se rukovoditi planom prakse koji smo usvojili radi postizanja određenog društvenog,

političkog, psihološkog ili lingvističkog cilja (Reisigl and Wodak u Meyer and Wodak 2016, 33). To se naziva strategijom, a diskurzivna strategija unutar historijskog pristupa je peterostruka: nominacijska, predikacijska, argumentacijska, perspektivizacijska, te mitigacijska i intenzifikacijska (Reisigl u Flowerdew and Richardson 2017: 52).

Budući da od svih vrsta političkog djelovanja, politički tekstovi i govori nose najveći rizik da ih se pogrešno protumači, posebno razmatra li ih se *post festum* i izvan konteksta, ne mogu dovoljno naglasiti važnost društveno-političkog konteksta za analizu političkih govora.¹

Slijedeći neizostavni element historijskog pristupa jest već spomenuto polje akcije. Polje akcije ukazuje na segment društvene realnosti koja konstituira okvir diskursa (Reisigl i Wodak u Meyer and Wodak 2016. 28). Ukupno postoji osam polja akcija, ali za moj rad i njegovu svrhu vrlo su bitna dva polja koja izdvajam:

a) formiranje javnog stajališta, mnijenja i volje, a koje uključuje više „političkih (pod)žanrova“: press konferencije, intervjui, predsjednički govori, uvodni i nastupni govor, komemorativni govor, masovni mediji itd.;

b) formiranje stava, mnijenja i volje unutar političke stranke, a koje uključuje više „političkih (pod)žanrova“: stranački program, stranačka deklaracija, govor na stranačkoj konvenciji, jubilarni stranački govor itd. (ibid.: 29).

Unutar prvog polja može se analizirati predsjednički govor Slobodana Miloševića na obilježavanju, sjećanju (komemoraciji) šest stoljeća od bitke i poraza na Kosovu polju. Osim toga, uloga masovnih medija (ponajprije srbijanskih, tada već pod potpunom kontrolom Miloševića) izuzetno je važna u tom pogledu. S druge strane, analiza govora Franje Tuđmana može se implementirati u drugo polje, posebno zato jer se radi o uvodnoj riječi na prvom kongresu stranke, a koji je Tuđman označio kao povijesni jer je to bio, kako je i sam tada rekao, „prvi skup neke hrvatske demokratske stranke nakon punih pola stoljeća“ (Tuđman 1995a, 63).

1 „Za diskursno-povijesni pristup jezik nije snažan samo po sebi – on je sredstvo da se dobije i zadrži moć (vlast) preko upotrebe moćnih ljudi, te je izraz odnosa moći“ (Reisigl i Wodak u Meyer and Wodak 2016, 26). Kao što ću kasnije pokušati pokazati, izgleda mi da ova tvrdnja vrijedi više u slučaju političkog uspona Miloševića, a onda i njegovog gazimestanskog govora, nego u slučaju Tuđmana. Jedan od razloga jest i taj što se Milošević uspinjao partijskim birokratskim aparatom koji je već bio sveobuhvatan, onipotentan, dok je Tuđman 'svoj' aparat morao stvarati. Pritom je manje važno jesu li veći dio tog aparata nastao tako što su Tuđman i njegova stranka aproprirali hrvatsku partijsku infrastrukturu. Bitna je činjenica da su se oni izborili da dođu u situaciju u kojoj je takva aproprijacija bila moguća i izvediva. Podsjećam čitatelja da se u ovom radu bavim periodom do višestranačkih izbora.

UNUTARSTRANAČKA BORBA U SAVEZU KOMUNISTA SRBIJE I USPON SLOBODANA MILOŠEVIĆA

Miloševićev uspon osamdesetih obilježila je fraza o jedinstvu Saveza komunista Srbije. S druge strane, kako piše povjesničar Aleksandar Miletić, cjelokupni historijsko-politički kontekst SR Srbije u kojem se razvijao i djelovao Slobodan Milošević suštinski je bio obilježen dugogodišnjim recentralizacijskim nastojanjima srbijanske političke elite (http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html). Miletić pokazuje da su ta nastojanja, od ličnosti Draže Markoviće, preko Ivana Stambolića pa do Slobodana Miloševića, bila dvosmjerna – prema saveznoj razini i prema dvjema pokrajinama SR Srbije (ibid.). S ovim zadnjim su ta stremljenja poprimila po sistem destruktivni i konačni karakter.

Ivan Stambolić je kao *protege* Miloševića smatrao da je u takvom trenutku partiji potreban čovjek poput Miloševića, iako je istovremeno vjerovao da ga može kontrolirati. Uz pomoć jednog od najbližih Titovih suradnika, generala u mirovini Nikole Ljubičića, u to je uvjerio i partijsku vrhušku. Politički važan događaj u usponu Miloševića bila je Osmo sjednica CK SKS, održana 23. i 24. rujna 1987. Milošević je u to vrijeme već više od godinu dana predsjedao SKS-om i početkom te godine u travnju održao jedan od svojih ključnih govora. Partijskim delegatima na Kosovu koji su se žalili, a i sami prenosili žalbe tamošnjih Srba o lošem tretmanu i poteškoćama u suživotu s Albancima, Milošević je poručivao: „Ali ja vam ne predlažem da ostajući trpite, izdržavate i podnosite stanje kojim niste zadovoljni. Naprotiv. Treba da ga menjate... Cela je Jugoslavija sa vama. Nije reč o tome da je to problem Jugoslavije, nego je Jugoslavija i Kosovo. Jugoslavija ne postoji bez Kosova! ... Jugoslavija i Srbija neće dati Kosovo!” (Milošević 1989, 144, 146).

Politolog Dejan Jović tvrdi da je Osmo sjednica predstavljala konsolidaciju politike i smjera započetih godinu dana ranije, to jest politike „jedinštva i odlučnosti” (Jović 2008, 2, 20).² Značaj Osme sjednice bio je u tome što je „samo učvrstila već postojeće dominantne trendove u srpskoj politici, trendove koji su prevladali samim izborom Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije, ali je također i konsolidirala njegovu većinu, te eliminirala svaku

2 Zapravo vrlo se često te godine, a posebno tog rujna spominjalo „jedinstvo”, sad partije, sad same Srbije. Pa tako kaže Ivan Stambolić u izlaganju Skupštini SR Srbije da je jedinstvo Srbije važno za Jugoslaviju (Politika, 15.9.1987.: 1), pa je onda na Osmoj sjednici spomenut jedinstven stav partijskog rukovodstva da je „neophodno jedinstvo u rukovodstvu i članstvu Saveza komunista Srbije” (Politika, 25.9.1987.: 1). Vidi se, dakle, da je jedinstvo proklamirao i državni i partijski vrh. Pitanje je bilo samo hoće li državni vrh podrediti sebi partijski vrh, ili će sam biti podređen. Kao što znamo, nakon Osme sjednice, a posebno u prosincu 1987, partijski vrh (Milošević) je pobijedio.

ozbiljniju konkurenciju unutar same partije” (ibid.: 32).³ To bi značilo da Jović za prekretnicu Miloševićevog uspona uzima Deseti kongres SKS na kojem je ovaj izabran za predsjednika.

Kako bilo, Osmi sjednica je, osim očite konsolidacije moći i vlasti Miloševića, imala najmanje još dvije posljedice. Prvo, smijenivši Dragišu Pavlovića, „predsedništvo Gradskog komiteta SK Beograda postalo je krajem 1987. najsnažnije uporište Slobodana Miloševića u učvršćivanju vlasti unutar SK Srbije” (Nikolić 2016, 164).⁴ Drugo, definitivno je napušten koncept konsenzusa, zamijenjen konceptom „preglasavanja”, te se intenziviralo „čišćenje partije od onih koji su na krivoj strani” (Jović, 2008, 59).

Nakon te 1987. politički uspon Miloševića se nastavlja, a strelovito raste njegova popularnost u Srbiji⁵, te sve više i među dijelom Srba izvan Srbije. Savezni vrh nimalo ga ne doživljava kao opasnost, pa ga u neku ruku i podržava. Razlog se možda krije u činjenici da Milošević, usprkos revolucionarnom rječniku, u tom trenutku nije išao za revolucioniranjem partijske birokracije. Tako i admiral Branko Mamula piše da je na prijelazu 1985/86. referendum Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) „pokazao da je većina članstva za reforme, a većina rukovodećih partijskih struktura protiv” (Mamula 2000, 71).

U svibnju 1989. Milošević je postao predsjednikom SR Srbije, te će na toj funkciji dočekati obilježavanje šestote obljetnice Kosovske bitke.

GOVOR NA GAZIMESTANU 28. LIPNJA 1989.⁶

Dinamiku događaja koji su vodili do Gazimestana sažeo je Mamula: „9. jula 1988. godine oko hiljadu Srba i Crnogoraca s Kosova dolazi u Novi

3 Inače, zanimljiva Jovićeova teza i u vezi same organizacije Osme sjednice (u kontekstu svečane sjednice CK SKJ radi obilježavanja 50. obljetnice Titova dolaska na čelo partije) jest da je Milošević planski spojio navedenu obljetnicu i Osmu sjednicu, da bi se predstavio ne samo kao sljedbenik Tita uopće, nego kao sljedbenik „mladog, revolucionarnog i odlučnog Tita” (Jović 2008, 45, 49).

4 Učvršćivanje Miloševićeve vlasti moglo bi se svesti na „politiku četiri koraka. Prvim je trebalo osigurati 'jedinstvo SK Srbije', drugim 'jedinstvo Srbije kao države', trećim 'jedinstvo SKJ', a četvrtim 'jedinstvo Jugoslavije kao države’” (Jović 2008, 48–49). Do trećeg i četvrtog koraka Milošević nije stigao, jer je pokušaj njihove realizacije vodio raspadu zemlje i ratu.

5 Vrhunac je doživio 1989, upravo uoči obljetnice Kosovske bitke. „Svugdje se mogao vidjeti njegov lik, na pravim fotografijama ili na slikama izrezanim iz novina, zauzimao je počasno mjesto u izlozima, automobilima i autobusima, kafićima i restoranima, tvornicama i uredima. Malo-pomalo je njegov portret zamjenjivao Titov u službenim zgradama, tako da je 1989. portret ... osnivača druge Jugoslavije, bio skoro nestao iz Srbije” (Hartmann 2002, 61).

6 Napomena: za razliku od Tuđmanovog govora, govor Miloševića u pisanom obliku nisam uspio pronaći pa su citati s portala Telegraf.rs (<https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3076109-ovim-govorom-na-gazimestanu-1989-milosevic-je-ustolicen-kao-vodja-srba-koje-je-poveo-u-ponor-video>).

Sad da izrazi nezadovoljstvo politikom vojvođanskog rukovodstva. Tri mjeseca kasnije, 5. oktobra, održava se treći po redu protestni miting u Novom Sadu, a 6. oktobra Predsjedništvo Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine podnosi kolektivnu ostavku. Masovni mitinzi u Titogradu i Kolašinu održani su 20. i 21. augusta protivu političkog rukovodstva Crne Gore. Nakon tri mjeseca protesti se ponavljaju i 27. novembra policija se razračunava s radnicima Nikšićke željezare kod Žute grede, a 10. i 11. januara 1989, pod pritiskom masovnog mitinga u Titogradu, aktualno rukovodstvo Crne Gore podnosi ostavke. Vodeće ličnosti Kosova ... smjenjeni su 17. novembra 1988. Započinju masovne demonstracije Albanaca. U februaru 1989. organiziraju štrajk rudara..." (Mamula, 2000, 120).

Dakle, Gazimestan je trebao biti politički vrhunac ne samo Miloševićevog uspona, s tim da je na tom vrhuncu jasno planirao ostati još dugo, nego i 'događanja naroda' u Srbiji. Bitka na Kosovu polju dogodila se 1389, a tadašnji poraz srpskog srednjovjekovnog carstva označio je njegov kraj i „uspostavljanje skoro pet stoljeća otomanske vladavine. Od tog dana Srbi obilježavaju taj tragičan datum, ne slaveći toliko poraz koliko junačku 'žrtvu' naroda koji se borio 'za slobodu i krst časni' i koji je prolio svoju krv braneći posljednju utvrdu kršćanstva pred muslimanskim osvajanjem Europe" (Hartmann 2002, 58).

Sam događaj na Gazimestanu bio je pomno planiran.⁷ Određen je organizacijski tim, na čelu s tadašnjim predsjednikom vlade, a na raspolaganju su bili svi državni resursi, od vojske i policije, do državnih poduzeća i komunalnih službi (<https://arhiva.nedeljnik.rs/velike-price/portalnews/sve-tajne-gazimestana-89-senta-je-drzao-ruku-na-pistolju-a-patrijarh-german-nije-imao-vino-za-obred/>). Naravno, svi srbijanski mediji iscrpno su pratili ovaj događaj, koji je televizija pokrivala uživo. Točno u podne sletio je helikopter s Miloševićem i „spustio ga pred milijun Srba" (Hartmann 2002, 57). Među njima bili su gotovo svi veleposlanici (osim američkog, Warrena Zimmermanna), republičko rukovodstvo, savezno rukovodstvo (osim Stipe Šuvara) i dr.

Kako će se kasnije vidjeti, događaj je imao izuzetnu političko ofenzivnu konotaciju, a daleko manje komemorativnu.⁸ Prvo, kako je Milošević već

7 „... moć ili vlast diskurzivno nije realizirana samo kroz gramatičke forme, nego i putem kontrole društvenog događaja od strane pojedinca, putem žanra teksta ili putem regulacije pristupa specifičnim javnim sferama" (Meyer and Wodak 2016, 26). Ivan Čolović u svojoj analizi Miloševićeva govora nalazi mogućnost da je „reditelj tv prenosa unapred dobio tekst Miloševićevog govora, da bi mogao da na ovoj način pokaže podudarnost glasa vođe sa glasom naroda, a nije isključeno ni to da su tekst govora imali prilike da pročitaju i partijski aktivisti koji su snabdevali publiku parolama i transparentima i uzvikivali slogane" (<https://pescanik.net/tako-je-govorio-milosevic/>).

8 Zato su srbijanske vlasti dobro pazile da na Gazimestanu ne bude toliko „pročetnička egida" koja se javljala prije 28. lipnja 1989. i koja će se javljati odmah poslije u Kninu. Naime,

u ožujku uspostavio srpsku „prevlast nad dvjema pokrajinama ukidajući njihovu autonomiju”, čekao je ovu godišnjicu da obilježi svoj uspjeh (ibid.: 59). I drugo, možda zbog daljnjeg pridobivanja nacionalista ili pak stvaranja saveza sa srpskom pravoslavnom crkvom, a možda i oboje – na gazimestanskoj proslavi bili su prisutni „srpski pravoslavni patrijarh German i čitav niz popova u crnim mantijama, kojima je prvi put nakon pedeset godina komunizma bilo dozvoljeno da obave liturgijski obred prigodom jedne službene svečanosti” (ibid.: 58).

U tom kontekstu, bilo bi dobro vrlo kratko kontekstualizirati odnos Miloševića i srbijanske inteligencije budući da su se njeni stavovi ogledali u većem dijelu Miloševićeva kasnijeg diskursa. Međutim, da taj odnos nije bio jednostavan uvjerljivo pokazuje Jasna Dragović-Soso. Dugogodišnje nastojanje inteligencije u smjeru borbe za radikalnije rješavanje nacionalnog pitanja, kao i za demokraciju, zaustavljeno je pred „novom dilemom”. Posebno nakon ljeta 1988. Milošević je spojio, i to vrlo efikasno, nacionalno pitanje i prividnu demokratizaciju (Dragović-Soso 2002, 206). Pokrenuo je liberalizaciju kulturne scene, otvorio medijski prostor ključnim ljudima srbijanske inteligencije, između ostalih i Dobrići Ćosiću. Također je preuzeo presudne dijelove njihove retorike. Tako je „emigraciju Srba s Kosova definirao kao ‘posljednji genocid 20. stoljeća’”, a za njihovu mobilizaciju okrivio tadašnju politiku i institucije da nisu zaustavile „teror nad njima”. Ustvrdio je i da postoji sveopća apatija u ostatku Jugoslavije prema pitanju Kosova (ibid.: 210–212). Ipak, „brak između Miloševića i članova inteligencije” nije bio odnos između „istomišljenika”, posebno jer je njihovo zbližavanje s Miloševićem označavalo i „abdikaciju njihove uloge kao moralne savjesti društva i pravih predstavnika svoje nacije” (ibid.: 208).⁹ Srbijanska inteligencija je imala presudnu ulogu u kreiranju nacionalističkog diskursa (neovisno o uzrocima samih nacionalističkih tendencija), koji je onda Milošević s vremenom prihvatio, ali na način koji je odgovarao njegovim političkim ciljevima. S druge strane, inteligencija se priklonila Miloševićevoj politici nacionalnog jedinstva, nasuprot suštinskoj demokratizaciji i tako pridonijela odgodi stvarne političke pluralizacije za niz godina.

Analizu govora Slobodana Miloševića podijelit ću na tri dijela. Prvo ću navesti makrostrukturu, zatim ću govor obraditi tablično kroz diskurzivne strategije unutar historijskog pristupa, a na kraju ću navesti suštinu govora s nekim opaskama kako ih ja vidim.

rukovodstvo Srbije tada je procijenilo da im nije u interesu pokazivati radikalizam i „kokarde” (Danas, 18. 7. 1989: 12).

9 Na tom tragu Dragović-Soso ukazuje i na jedan od postjugoslavenskih mitova o tome da su SANU i srbijanska inteligencija bili „mozak nove srbijanske politike” Miloševića (Dragović-Soso 2002, 220).

Miloševićev govor na Gazimestanu sadrži ukupno 1.665 riječi, što je, kao što ćemo vidjeti, dobrih tri puta, odnosno pet pisanih stranica manje od Tuđmanovog govora.¹⁰ Govor je trajao nekih šesnaest minuta, što je zapravo ponešto duže nego kad bi se čitao u normalnim okolnostima. Naime, već sa snimke vidljivi su dinamika i odnos između publike i Miloševića. Milijunska publika u svom ritmu često i prekida Miloševićev govor, ili ga barem ne prati koliko bi on to htio, pa onda mora usporiti, zastati da bi mogao nastaviti. Milijunski auditorij i nešto sporije čitanje Miloševiću daju mogućnost da ostvaruje čest kontakt s publikom, čime se na svoj način doima dominantnim, ali i bliskim publici. I obrnuto, njegovo sporije čitanje omogućuje mu da ne gleda konstantno u papir. Vrlo samouvjereno i odlučno nastupa, a rečenice su mu kraće. Koliko god na momente bile besadržajne ili demagoške, na svakih nekoliko mjesta Milošević izaziva reakciju publike, te tako podiže atmosferu.

Na Gazimestanu Milošević je najviše puta spomenuo „Srbiju”, „Srbe”, „srpski”, pa „narod” i „narodni” i „Kosovo”, „kosovski”. Pregled ostalih riječi nalazi se u tablici 1.

Tablica 1. Izgovorene riječi u govoru Slobodana Miloševića

Izgovorene riječi	Broj
Srbi, Srbija, srpski/a	37 (oko 2%)
Narod, narodni/a	22 (1,3%)
Kosovo, kosovska/i	18
Istorija, istorijski/a	15
Bitka	12
Nesloga	9
Jugoslavija, jugoslavenski/a	9
Sloga	4
Ukupno riječi u govoru:	1.665

Govornika je publika nekoliko puta prekidala aplauzom, a evo i kod kojih rečenica:

- „Sticajem društvenih okolnosti, ovaj veliki šeststogodišnji jubilej Kosovske bitke dogodio se u godini u kojoj je Srbija, posle mnogo godina, posle mnogo decenija, povratila svoj državni, nacionalni i duhovni integritet.“
- „Zaslugom svojih vođa i političara i njihovog vazalnog mentaliteta čak su se zbog toga osećali krivim pred drugima, pa i pred sobom. Tako je bilo decenijama, godinama. Evo nas danas na polju Kosovu

¹⁰ Times New Roman 12 (1.5); radi usporedbe.

da kažemo – da više nije tako” (u tom trenu je započelo skandiranje „Slobo, Slobo!”, op. D. B.).

- „I nema zato u Srbiji pogodnijeg mesta, od polja Kosova, da se kaže da će sloga u Srbiji omogućiti prosperitet i srpskom narodu i Srbiji i svakom njenom građaninu, bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost.“
- „Šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama, i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene. Ali bez obzira kakve da su, bitke se ne mogu dobiti bez odlučnosti, hrabrosti i požrtvovanosti. Bez tih dobrih osobina koje su onda davno bile prisutne na polju Kosovu.“

S druge strane, kod sljedeće značajne izjave publika nije reagirala:

- „Socijalizam kao progresivno i pravedno demokratsko društvo pogotovo ne bi smelo da dopusti da se ljudi dele nacionalno i verski. Jedine razlike koje se u socijalizmu mogu da dopuste i treba da dopuste su između radnih i neradnih, između poštenih i nepoštenih. Zato su svi koji u Srbiji žive od svog rada, pošteno, poštujući druge ljude i druge narode – u svojoj Republici.“

To je vrlo zanimljivo budući da je ovdje ipak spomenut, neovisno o izvornoj i osobnoj motivaciji govornika, socijalizam kao pravedno demokratsko društvo, u kojem se ljudi ne dijele nacionalno i vjerski. Ili publika više ne vidi socijalizam kao svoj sistem, ili onaj sistem koji je tada egzistirao, a pod nazivom socijalizma nije smatrala pravednim i demokratskim. Jedno je sigurno – dok publika na Kosovu polju reagira na nacionalističke i mitološke poruke, univerzalne rečenice o socijalizmu i demokraciji doživljava u potpunosti ravnodušno.

Milošević je govor završio s „Neka večno živi uspomena na kosovsko junaštvo! (Živjela!) Neka živi Srbija! (Živjela!) Neka živi Jugoslavija! (Živjela!) Neka živi mir i bratstvo među narodima! (Živjela!)”

Prelazim sada na analizu Miloševićeva govora kroz diskurzivne strategije unutar historijskog pristupa. Analiza je izražena u tablici 2.

Tablica 2. Govor Slobodana Miloševića, diskurzivne strategije

Diskurzivne strategije (govor Slobodana Miloševića)	Svrha
<p><i>Nominacijska</i> Kako se osobe, predmeti, pojave, događaji, procesi i radnje jezično nazivaju i spominju u određenom diskursu?</p>	<p><u>Društveni (politički) akteri:</u> <i>Kolektiv: Srpski narod (Srbi) – država Srbija</i></p> <p><u>Objekti, fenomeni, događaji:</u> <i>Kosovska bitka – 600-godišnja obljetnica</i></p>

<p><i>Predikacijska</i></p> <p>Koje se karakteristike ili kvalitete pripisuju društvenim akterima, predmetima, pojavama, događajima, procesima i radnjama spomenutima u diskursu?</p>	<p><u>Društveni (politički) akteri:</u> <i>Srpski narod (Srbi) – država Srbija: nesloga, nejedinstvo, izdaja, razne podjele, neravnopravnost nacionalnih odnosa, ropstvo</i></p> <p><u>Objekti, fenomeni, događaji:</u> <i>Kosovska bitka: poraz ili pobjeda, povijesna činjenica ili legenda, odlučujući događaj za kasniju sudbinu srpskog naroda, simbol nesloge i izdaje</i></p>
<p><i>Argumentacijska</i></p> <p>Koji su argumenti korišteni u diskursu?</p>	<p><u>Tvrdnje (argumenti) istine:</u> <i>Ako će biti sloge, suradnje i ozbiljnosti Srbija će biti uspješna država. Ravnopravni i složni odnosi među jugoslavenskim narodima su neophodan uvjet za opstanak Jugoslavije, njen izlazak iz krize i pogotovo neophodan uvjet za njen ekonomski i društveni prosperitet. Naša glavna bitka danas odnosi se na ostvarenje ekonomskog, političkog, kulturnog i uopće društvenog prosperiteta.</i></p> <p><u>Tvrdnje (argumenti) prava:</u> <i>U pamćenju srpskog naroda ta nesloga je bila presudna za gubitak bitaka i za zlu sudbinu koju je Srbija podnela punih pet stoljeća. Šest stoljeća kasnije, danas, opet smo u bitkama, i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene. Ali bez obzira kakve da su, bitke se ne mogu dobiti bez odlučnosti, hrabrosti i požrtvovanosti. Pre šest stoljeća Srbija je ovdje, na polju Kosovu, branila sebe. Ali je branila i Evropu. Ona se tada nalazila na njenom bedemu koji je štitio evropsku kulturu, religiju, evropsko društvo u cjelini.</i></p>

<p><i>Perspektivizacijska</i></p> <p>Iz koje su perspektive te nominacije, atribucije i argumenti izražavani?</p>	<p><u>Ideološke perspektive (kao socijalist):</u> Socijalizam kao progresivno i pravedno demokratsko društvo pogotovo ne bi smio dopustiti da se ljudi dijele nacionalno i vjerski. Jedine razlike koje se u socijalizmu mogu dopustiti ... su između radnih i neradnih, između poštenih i nepoštenih.</p> <p><u>Nacionalističke perspektive (kao vođa Srba):</u> A to što su u ovim prostorima veliki narod nije nikakav srpski greh, ni sramota. To je prednost, koju oni nisu koristili protiv drugih. Ali moram da kažem ovde, na ovom velikom, legendarnom polju Kosovu, da Srbi tu prednost što su veliki nisu nikada koristili ni za sebe. Zaslugom svojih vođa i političara i njihovog vazalnog mentaliteta čak su se zbog toga osećali krivim pred drugima, pa i pred sobom. Tako je bilo decenijama, godinama. Evo nas danas na polju Kosovu da kažemo – da više nije tako.</p> <p><u>Državno-političke perspektive (kao predsjednik SR Srbije):</u> Sticajem društvenih okolnosti, ovaj veliki šeststogodišnji jubilej Kosovske bitke dogodio se u godini u kojoj je Srbija, posle mnogo godina, poslije mnogo desetljeća, povratila svoj državni, nacionalni i duhovni integritet. Igrom istorije i života izgleda kao da je Srbija baš ove 1989. godine povratila svoju državu i svoje dostojanstvo da bi tako proslavila istorijski događaj iz daleke prošlosti koji je imao veliki istorijski i simbolički značaj za njenu budućnost.</p>
<p><i>Mitigacijska i intenzifikacijska</i></p> <p>Jesu li pojedine izjave otvoreno artikulirane, jesu li pojačane ili ublažene?</p>	<p><u>Mitigacija:</u> Srbi kroz čitavu svoju istoriju nisu nikada osvajali i eksploatisali druge.</p> <p><u>Intenzifikacija:</u> Kosovska bitka – jedna od najvećih bitaka tog doba; Nesloga i izdaja na Kosovu pratit će srpski narod kao zla kob kroz čitavu njegovu povijest; nepravedno napaćena zemlja Srbija.</p>

Posljednja razina analize govora tiče se njegove suštine, odnosno poruka koje je Milošević upućivao srbijanskoj, jugoslavenskoj, ali i inozemnoj javnosti. Milošević je publiku najprije podsjetio na samu Kosovsku bitku 1389. i značaj kakav je za daljnji tijek povijesti imao taj poraz. Zatim detektira, neovisno o tome je li istina ili legenda kako i sam kaže, razloge kosovskog poraza. Nakon toga poručuje da se baš na ovu obljetnicu podudara njegov i napor SR Srbije da te uzroke historijskog poraza i pada „srpskog naroda” prevladaju, kako bi ova zemlja napokon izašla iz društveno-ekonomske krize, kako bi njeni stanovnici (neovisno o vjeroispovijesti i naciji) živjeli bolje, uživali prosperitet. Ako se možda ranije Srbija i dala ograničavati u svojoj želji da joj bude bolje, službeno, od trenutka šestote obljetnice Kosovske bitke, Milošević u njeno ime javno poručuje da je s tim završila. Na kraju opominje sadašnje i potencijalne neprijatelje prosperitetne i snažne države Srbije, ali i poziva njene prijatelje i saveznike, dajući do znanja pritom da se ni u tom procesu stvaranja narodne sloge, kao jedine formule za uspjeh, ni on, ni sama Srbija neće suzdržavati od svih raspoloživih sredstava.

Izdvojio bih tri poruke iz Miloševićevog govora. Prva poruka tiče se jedinstvene SR Srbije koja je „posle mnogo godina, posle mnogo decenija, povratila svoj državni, nacionalni i duhovni integritet”.¹¹ Ovom izjavom Milošević podvlači aktualni i borbeni narativ Kosovske bitke, umjesto komemorativnog. Što se njega tiče, Srbija više ne pristaje da bude manje ravnopravna od ostalih republika unutar Jugoslavije.¹² Jasno, on nikad nije dijelio politički stav da najveća i najmnogoljudnija republika unutar Jugoslavije zbog historijskih razloga ne može biti u potpunosti ravnopravna inače ostale republike *ipso facto* postaju manje ravnopravne. Jedinstvena, obnovljena Srbija znači da je povratila kako Kosovo tako i Vojvodinu i da, na primjer, u saveznom vrhu ima unaprijed prevagu, pri čemu se razvija težnja za majorizacijom umjesto za konsenzusom.

Druga poruka izražena je sada već njegovom poznatom izjavom o oružanim bitkama. Ponovit ću citat: „Šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama, i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene. Ali bez obzira kakve da su, bitke se ne mogu dobiti bez odlučnosti,

11 Inače baš ovu rečenicu apostrofira Lovrić kad konstatira da je čitavoj manifestaciji „više do trijumfalizma, nego do pijeteta” i da to vraćanje integriteta „u sadašnjim prilikama najveći broj Albanaca doživljava kao svoj nacionalni poraz” (Danas, 4. 7. 1989: 10). Mamula je direktniji: „Revizija republičkog ustava 28. marta 1989. g. prihvatanjem Amandmana na Ustav SR Srbije popraćena je masovnim demonstracijama na Kosovu kada je poginulo dvadeset dvoje demonstranata i dva milicionara, uz veliki broj povrijeđenih” (Mamula 2000, 97).

12 U siječnju te godine za jedne novine eksplicitno je kazao da „srpski narod više ne dopušta da bude osvojen i ugnjetavan pa se zato nekima čini da je agresivan, primitivan i opasan” (Milošević 1989, 311).

hrabrosti i požrtvovanosti. Bez tih dobrih osobina koje su onda davno bile prisutne na polju Kosovu.“

Naknadno je iz ove rečenice iščitavana namjera i upozorenje za sve ratove koji će doći. Neki autori smatraju da se ta rečenica nije *nužno* odnosila na skoriju budućnost i krvave sukobe.¹³ Meni Miloševićeva poruka izgleda nešto drugačije. Smatram da je ona značila, kao što je i pisalo, „oružane bitke“, ali, u tom trenutku, ne bitke u smislu ratnih sukoba, a kamoli rata između republika, nego u smislu lomljenja bilo kakvog otpora pri realizaciji postavljenih ciljeva. Jasno, to u krajnjem slučaju može voditi i ratu, ali ponavljam, u tom trenu smatram da je Milošević precjenjivao svoju snagu i, shodno tome, isključivao je svaku mogućnost nastanka otpora koji se ne bi dao slomiti.

Pogledamo li neke od njegovih ranijih izjava, posebno te godine, dobit ćemo širu sliku. Tako on na Dvadesetoj sjednici CK SKJ (dakle, na saveznoj razini!) početkom 1989. eksplicitno govori da se građani spontano okupljaju na ulicama jer ništa nisu mogli „uraditi redovnim putem, institucionalno“, te da se i ovdje pokazuje tendencija ljudskog društva, da „ono što ne može da se promeni institucionalno, a nužno je da se promeni jer ljudima teško pada i dugo traje, mora da se promeni vaninstitucionalno“ (Milošević 1989, 327).¹⁴ Onda poentira da rješenje postojeće krize zasigurno neće „doneti procedura, njene sitne i krupne zamke, mala i velika lukavstva, intrige i smicalice. Rešenje će doneti politika za koju se opredelila većina naroda ove zemlje, *institucionalno i vaninstitucionalno, statutarano i nestatarano, na ulici i unutra, populistički i elitistički, argumentovano i neargumentovano...* (ibid.: 333, kurziv D. B.).¹⁵ Kao što se može vidjeti,

13 Tako recimo Jović: „Većina biografija Slobodana Miloševića naglašava ... posebno rečenicu da bitke nisu isključene ni u budućnosti. Ta se njegova rečenica često uzima kao 'dokaz' Miloševićevih ratobornih ambicija, a ponegdje čak i kao priznanje da je već tada Milošević planirao neki rat ili sukob većih razmjera. Međutim, o bitkama Milošević govori sasvim otvoreno već i ... malo manje od dvije godine prije Gazimestana. I drugi partijski i državni lideri iz tog vremena, bez obzira slagali se ili ne s Miloševićem, upotrebljavaju pojam 'bitke' i 'sukobi' bez većih razmišljanja“ (Jović 2015, 51). Ali i Čolović: „u Miloševićevom govoru reč 'bitka' ima i metaforično značenje, kakvo ona često ima u političkoj retorici komunističkih lidera iz tog vremena – ali poenta njegovog govora o budućim bitkama je mesto gde on nagoveštava mogućnost 'oružanih bitaka', koje teško mogu biti bitke u prenosnom smislu, tako da je s razlogom to mesto bilo shvaćeno i tumačeno kao poziv na osvetu i pretnja ratom“ (<https://pescanik.net/tako-je-govorilo-milosevic/>).

14 To što je ove 'spontane' proteste na ovaj ili onaj način poticao SKS ne mijenja na stvari jer masovni protesti ne mogu biti uspješni ako ne postoji objektivni razlog masovnog nezadovoljstva.

15 Ne treba zanemariti ocjenu Puhovskog s kraja 1988. kad je obrazložio zašto misli da Miloševićeva retorika podsjeća na staljinističku. Jer ona zbori ovako: „... činjenica da nismo realizirali naš program rezultat je otpora onih koje moramo skršiti. Što više zaostaje naš program to više imamo otpora, te je to veća potreba za našom političkom akcijom“ (Nedjeljna Dalmacija, 11. 12. 1988: 5).

ovdje je riječ prije svega da se slomi otpor na bilo koji način, radi rješavanja postojeće društvene krize. Ono što Milošević nije mogao predvidjeti jest da će zaista postojeću impotenciju hrvatskog komunističkog rukovodstva zamijeniti vrlo potentno nacionalističko rukovodstvo, čija sposobnost pružanja otpora u potpunosti mijenja dinamiku političkih procesa. Međutim, to je tema za drugi rad.

Konačno, treća poruka, koja je ostala gotovo nezamijećena u gazimestanskom govoru jest odustajanje od klasnog u korist nacionalnog pitanja. To se, na primjer, moglo naslutiti iz Miloševićeva intervjuja u lipnju 1988. kad je apostrofirao u prvom licu množine 1918. „kada smo formirali Jugoslaviju” (ibid.: 221). Svakom komunistu ili članu Saveza komunista, a da ne govorim o rukovodećem kadru, bila je jasna i klasna razlika između prve i druge Jugoslavije. Izjednačavajući jednu s drugom, valjda na bazi nacionalnog pitanja, Milošević je tu misao doveo do vrhunca upravo na gazimestanskom govoru. Jer, jedinstvo Srbije nije samo ostvarivo prisvajanjem pokrajina, odnosno teritorija. Jedinstvo u ovom slučaju ostvaruje se i na ideološkoj razini i kroz drugačiji povijesni narativ – očito je jedinstvo društvenih klasa, među njima nema razlike jer su na istoj strani, na strani Srbije. Tek u tom smislu onolika prisutnost srpske pravoslavne crkve prestaje biti iznenađenje. I političko savezništvo te vrste moguće je tek kad se, oportunistički, klasno pitanje podredi nacionalnom.

Inače, govor po sebi ima određene mane, pun je demagogije, ali naravno milijunski auditorij to ne zanima. On kao takav nije istraživač ili novinar da secira rečenicu po rečenicu i traži smisao, nego je on mobiliziran kako organizacijom tog velebnog događaja tako i samim, odlučnim i beskompromisnim tonom govora. Posebno jer su proklamirani ciljevi prosperitet, dostojanstvo, boljitak. Na primjer, Milošević odmah u početku naglašava da je „danas teško reći šta je u Kosovskoj bici istorijska istina, a šta legenda. Danas to više nije ni važno”. Međutim, on cijeli govor gradi upravo na istini koju sam konstruirao. Dakle, auditoriju govori da nije važno kako stoje činjenice, jer on nove činjenice derivira iz poruke koju mu želi nametnuti. Ili: „U tom duhu mi danas nastojimo da gradimo društvo – bogato i demokratsko. I da tako doprinesemo prosperitetu svoje lepe, i u ovom trenutku nepravedno *napaćene zemlje*” (kurziv D. B.). I još: „U pamćenju srpskog naroda ta nesloga je bila presudna za gubitak bitke i za zlu sudbinu koju je Srbija podnela punih pet vekova”.

FRANJO TUĐMAN I HRVATSKA DEMOKRATSKA ZAJEDNICA

Za razliku od Miloševića, koji je kao tipični partijski čovjek (neovisno o tome što je godinama radio u privredi) svoj uspon temeljio na birokratskom mehanizmu SKS-a, Tuđman je svoj političko-opozicijski uspon na

neki način mogao zahvaliti nesposobnosti birokratskog mehanizma Saveza komunista Hrvatske (SKH).

U okolnostima porasta srpskog nacionalizma krajem osamdesetih, sve se više razvijao prostor i za političku mobilizaciju hrvatskog nacionalizma.¹⁶ Tadašnji hrvatski politički vrh pozivao je na jednak pristup u borbi s nacionalizmom svih strana (Marijan 2016, 465). Političke poruke ovog i sličnog tipa išle su u korist Tuđmanu i njegovim istomišljenicima, demonstrirajući im slabost partije zapravo.¹⁷

Svoj odgovor na društveno-političku krizu HDZ je ponudio u obliku prijedloga konfederalizacije, što je poduprto naizgled ekonomskim rezoniranjem – upozoravalo se na postojanje odljeva deviza iz Hrvatske i nemogućnosti razvijanja laborazvijenih krajeva, u kojima su dobrim dijelom živjeli Srbi.

Budući da je Tuđman bio osnivač i lider HDZ-a, njegovi su teorijsko-ideološki pogledi presudno utjecali na programske dokumente HDZ-a i političku propagandu. Tako je već u *Nacrtu programskih osnova Hrvatskog narodnog i socijalističkog pokreta iz 1977.* pisao da se „prilikom svakog razgovora i pregovora o stvaranju novih oblika višenacionalne zajednice na ovom području, mora početi od toga da Hrvatska može biti samostalna. U protivnom bi Hrvatska unaprijed bila osuđena biti u podređenom položaju” (Tuđman 1995b, 340). Tri godine kasnije (20. siječnja 1980) u jednom intervjuu za njemačku televiziju izjavio je da bi „konfederacija rješavala ta životna pitanja koja bi značila suverenost hrvatskog naroda na svakom od područja društvenog života” (ibid.: 365).¹⁸ Zatim u nacrtu proglašen pod naslovom *U ime prigušene Hrvatske* (1985/86) Tuđman zaključuje „da je zajednica između povijesno samobitnih naroda – u kakve spadaju i srpski i hrvatski i slovenski... moguća jedino kao dobrovoljni (konfederativni)

16 Novinarka Jelena Lovrić dobro je primijetila: „Već odavno Hrvatska nije bila tako politizirana i tako jedinstvena kao posljednjih dana. To može biti ohrabrenje ali i opasnost. Treba se boriti da će se na valu otpora nacionalističkom huliganstvu sada probuditi i jačati hrvatski nacionalizam... O hrvatskom rukovodstvu sada ovisi kako će se stvari dalje razvijati: hoće li ono djelovati dovoljno čvrsto, sigurno i ohrabrujuće kako se u hrvatskom narodu, koga je zahvatio strah, ne bi otvarao prostor nacionalizmu...” (Danas, 18. 7. 1989: 12). Ponašanje rukovodstva tih mjeseci 1989. demonstrira povjesničar Davor Marijan (Marijan 2016, 461, 463, 465–466).

17 „Tadašnje hrvatsko vodstvo nije bilo u stanju oblikovati djelotvoran odgovor na Miloševićevu politiku... Čelni ljudi u Hrvatskoj, koji su zauzeli najistaknutije položaje nakon sloma Hrvatskog proljeća, nisu se isticali većom inicijativom i uglavnom su djelovali bez želje da poremete postojeći sustav jugoslavenske socijalističke federacije” (Barić 2005, 32, kurziv D. B.).

18 Dalje na stranicama 413. i 414. Tuđman daje svoje viđenje kako je Hrvatska iskorištavana s konačnom svrhom privrednog razvoja nehrvatskih krajeva Jugoslavije. Ovo je viđenje kasnije ušlo, kao što se vidi, u HDZ-ove dokumente.

savez njihovih nacionalnih država” (ibid.: 660).¹⁹ Nakon dobivanja putovnice i odlaska u Sjevernu Ameriku, Tuđman je održao izlaganje na Sveučilištu u Torontu 19. lipnja 1987, na temu *Povijesne pretpostavke samoodređenja naroda i integracije svijeta*. Ovim izlaganjem je opet naglasio suverenost kao najvažniji zahtjev, ali sada u razrađenoj formi. Prema Tuđmanu, u ovom vremenu kada se odvija „suvremena integracija svijeta, koja upućuje sve narode na što tješnju suradnju” nije ključno ostvaruje li neki narod sva svoja „suverena prava u potpuno neovisnoj vlastitoj državi ili u širim ili užim zajednicama”. Najvažnije je da on može „sam, svojom neometanom voljom prosuditi” što želi temeljem svog nacionalnog interesa (Tuđman 1995a, 24).

Ipak, treba naglasiti da je neovisno o razradi prijedloga o konfederaciji, glavni cilj Tuđmana i HDZ-a bila samostalna Hrvatska i da su taj cilj planirali realizirati bilo direktnim bilo zaobilaznim putem (konfederacijom) – ovisno o društvenim prilikama.

UVODNI GOVOR NA PRVOM OPĆEM SABORU HDZ-A 24. I 25. VELJAČE 1990. – KONTROVERZE OKO NDH

Nakon zakazanog datuma za prve višestranačke izbore, političke stranke krenule su s predizbornim pripremama, pa tako i HDZ. Kao službeni, ali i simbolički skup na kojem bi se dogovorili svi preduvjeti za daljnje funkcioniranje stranke, posebno za nadolazeće izbore, organiziran je prvi kongres stranke. U Koncertnoj dvorani „Vatroslav Lisinski” u Zagrebu 24. i 25. veljače 1990. održan je Prvi opći sabor HDZ-a. Kako su Hrvatski socijalno-liberalni savez i Hrvatski demokratski savez, na primjer, održali svoje skupštine 1989, odnosno prije službenih registracija kao političke stranke, HDZ je onda mogao naglašavati da je ova skupština zapravo prva skupština jedne demokratske stranke u Hrvatskoj nakon 45 godina.

Kako bilo, u Lisinskom je bilo prisutnih 1.760 delegata, 297 građana-promatrača, 320 gostiju i 54 novinara (Glasnik HDZ, ožujak 1990: 7). Nije se loše podsjetiti da je manje izaslanika bilo na zadnjem kongresu SKJ, mjesec dana ranije. Je li to bila svojevrsna poruka hrvatskim komunistima ili su ovim brojem izaslanika htjeli kreirati atmosferu oduševljenja, jedinstva, masovnosti, pitanje je za neki drugi rad. U svakom slučaju, dvorana je bila puna i na snimkama se može vidjeti, unatoč raznim ekscesima, možda i političkom neukusu – da su Tuđman i njegovi ljudi postigli cilj.

19 To je drugačije izrazio na jednom predavanju u Švedskoj: „Povijest je dvojbeno odgovorila da se jugoslavenska državna zajednica ne može održati na pretpostavkama supremacije jedne nacije, tj. srpske hegemonije” (Tuđman 1995b, 738). Dosljednost Tuđmana oko konfederacije (koja, naravno, nema previše veze s osjećajima nego s političkom kalkulacijom) zanimljivo je i detaljno opisana u članku Dejana Jovića gdje analizira dinamiku slovensko-hrvatskog prijedloga konfederacije 1990. (Jović u Cohen and Soso 2008).

HDZ je na tom skupu izgledao ozbiljno i, što je još važnije, vrlo prijeteće uoči izbora.

Na saboru su se redali govornici, više ili manje uspješni, direktni pa čak i vulgarni²⁰, ali glavni akter bio je Tuđman koji je održao i ključni govor. Tuđmanov nastup na Prvom općem saboru stranke, smatram, ipak treba sagledati u čisto političkom kontekstu: kako pripremiti i mobilizirati stranku (dakle, članstvo) za nadolazeće izbore ali, što je još važnije, za period poslije izbora, jer HDZ u onim okolnostima nije kalkulirao oko izbornih šansi, nego je išao na sve ili ništa; zatim kako hrvatske iseljenike privoljeti za taktičku opciju konfederacije umjesto samostalne Hrvatske, te kako s njihovim imućnijim dijelom realizirati buduće investicijske politike, to jest dogovoriti uvjete pod kojima bi oni uložili svoj novac u Hrvatsku.

Analizu Tuđmanovog govora podijelit ću na tri dijela kao i kod analize Miloševićevog govora.

Tuđmanov govor napisan ima 5.200 riječi i petnaest stranica.²¹ Čitanje ovog govora trajalo je dobrih pola sata budući da je Tuđman nešto brže čitao i veći dio vremena zapravo gledao u papir, ne prema publici. Na dijelu snimke se to vrlo jasno vidi, a to i dodatno objašnjava brzinu čitanja. Naime, vrlo je teško čitati gotovo bez zaustavljanja, bez pravljenja kratkih pauza i pritom gledati u publiku, doživjeti je. Stoga političari koji svoj govor čitaju obično moraju birati između brzine čitanja i bližeg odnosa s publikom. Ipak, treba imati na umu još nešto, a to je brojnost publike. Što je brojnija publika, posebno ako se mjeri u desetinama tisuća, vrlo je teško ostati u unaprijed zacrtanom ritmu govora. Drugim riječima, publika govorniku nameće svoj kaotični 'ritam' i tek manji broj govornika se tome može prilagoditi. Tuđman nije imao problema jer je publika bila mala, u odnosu na gazimestansku 1989, pa je zastajao s čitanjem govora jedino za vrijeme prekida zbog aplaudiranja. Također, Tuđman čitavo vrijeme svog govora zauzima čvrst gard, odlučnost je u svakoj njegovoj izgovorenoj rečenici. Ta odlučnost i usmjerenost bila bi još veća da nije brzog čitanja, nerijetko i nerazgovjetnog. Ovako je na momente odavao dojam da mu se žuri da sve što prije završi, da se može dalje baciti na posao. Pritom nije odavao preveliko oduševljenje ili neku drugu pozitivnu emociju, što se može protumačiti kao posljedica dugog i predanog rada na uvjetima i pripremi tog historijski važnog događaja, koji njemu kao lideru ne daje mogućnost opuštanja. Što se tiče forme, za Tuđmana se ne može reći da je dobar govornik.

U svom govoru u Lisinskom Tuđman je najviše puta spomenuo sljedeće riječi: „Hrvati, Hrvatska” 104 puta, „narod, narodni” 40 puta, te „HDZ” 31,

20 Uz jasan nacionalistički diskurs naravno, nije isključen ni element predizborne kampanje: „Upravo zbog čestih verbalnih iskakanja člcnika HDZ-a teško je bilo odrediti što je izborna taktika, a što stvarna namjera stranke” (Pauković 2008, 18).

21 Times New Roman 12 (1.5).

ostatak se može vidjeti u tablici 3. Evidentno je da prva riječ dominira i da ona jest dio tog HDZ-ovog diskursa zahvaljujući kojem su prepoznati kao najodlučniji zagovornici hrvatske suverenosti.²²

Tablica 3. Izgovorene riječi u govoru Franje Tuđmana

Izgovorene riječi	Broj
Hrvati, Hrvatska (imenica, pridjev)	104 (oko 2%)
Narod, narodni/a	40 (0.7%)
HDZ ili Hrvatska demokratska zajednica	31
Demokracija, demokratski/e	21
Povijest, povijesni/a	19
Sloboda, slobodni/a	11
Suverenitet, suverenost	9
Ukupno riječi u govoru:	5.200

Govornika je publika nekoliko puta prekidala aplauzom²³, a evo i kod kojih izjava:

- „... onda prije svega valja poći od toga da postoji bitna razlika između HDZ-a i ostalih političkih stranaka u Hrvatskoj. Ona je u tome što HDZ, na istoj razini uz opća načela ljudskih, građanskih prava i opće parlamentarne demokracije – i k tom izričitiye i sustavnije, odlučnije i dosljednije od svih drugih, postavlja i zahtjev za pravo hrvatskoga naroda na samoodređenje i državnu suverenost” (Tuđman 1995a, 67).
- „... što ovaj program i politiku gradimo... na trima bitnim sastavnicama i odrednicama novije hrvatske povijesti... I, napokon, na onoj pozitivnoj jezgri iz tradicija hrvatske ljevice što je proklamirala pravo hrvatskoga naroda na samoodređenje, koje je sadržano i u načelima AVNOJ-a i zavnohovske Hrvatske, a sputano jednostranačkim centralizmom i utopijom komunističkoga društva” (ibid.).
- „Oni što nas iz hrvatskih redova napadaju zbog toga što smo postavili zahtjev za 'teritorijalnom cjelinom hrvatskoga naroda u njezinim povijesnim i prirodnim granicama' dokazuju da ili nemaju pojma o povijesnim i geopolitičkim čimbenicima, što na dulje staze uvjetuju sudbinu pojedinih naroda, ili im do nje nije stalo” (ibid.: 68).

22 Dakako, prepoznati su i zbog organizacijskog rada.

23 Napomena: za razliku od snimke Miloševićevog govora na Gazimestanu, nisam uspio pronaći potpunu snimku Tuđmanovog govora u Lisinskom. Koristio sam se onom koju jesam pronašao, i koja čini manji dio njegovog govora, ali dovoljno da se vidi opći doživljaj i atmosfera (<https://www.youtube.com/watch?v=xAV9H-s4Yy8&t=573s>).

- „... mi smo imali na umu da je i po sadašnjem Ustavu Bosna i Hercegovina također nacionalna država i hrvatskoga naroda... Hrvatski je narod jedan od najstarijih europskih naroda” (ibid.: 69).

Slijedi razrada Tuđmanovog govora na temelju diskurzivnih strategija (Reisigl i Wodak u Meyer and Wodak 2016, 42–44).

Tablica 4. Govor Franje Tuđmana

Diskurzivne strategije (govor Franje Tuđmana)	Svrha
<p><i>Nominacijska</i></p> <p>Kako se osobe, predmeti, pojave, događaji, procesi i radnje jezično nazivaju i spominju u određenom diskursu?</p>	<p><u>Društveni (politički) akteri:</u> hrvatski narod, suverena Hrvatska; HDZ; Miloševićev velikosrpski ekspanzionizam</p> <p><u>Objekti, događaji, fenomeni:</u> Prvi opći sabor HDZ-a; predizborna kampanja; hrvatska šutnja</p>
<p><i>Predikacijska</i></p> <p>Koje se karakteristike ili kvalitete pripisuju društvenim akterima, predmetima, pojavama, događajima, procesima i radnjama spomenutima u diskursu?</p>	<p><u>Društveni (politički) akteri:</u> HDZ izričitiije, sustavnije, odlučnije i dosljednije od drugih postavlja zahtjev za pravo hrvatskog naroda na samoodređenje i državnu suverenost</p> <p><u>Objekti, fenomeni, događaji:</u> Prvi opći sabor HDZ-a: prvi skup jedne hrvatske demokratske stranke nakon punih pol stoljeća jednostranačkog totalitarizma, ali ... i prvo očitovanje duhovnog zajedništva domovinske i raseljene Hrvatske; Predizborna kampanja: Ti izbori, realno gledano, još ne mogu biti u pravome smislu potpuno ravnopravni za sve sudionike. Za nas koji smo još pred tri tjedna djelovali u poluilegalnim uvjetima, s neprestanom prijetnjom zabrane i osobnih progona, u odnosu na Savez komunista i Socijalistički savez koji imaju u svojim rukama izrađeni i profesionalni i državni ustroj, a uz financijska i sredstva javnog općenja: od dnevnih listova do RTV-a. Hrvatska šutnja: oklopi sramotne šutnje počeli su se probijati</p>

<p><i>Argumentacijska</i></p> <p>Koji argumenti su korišteni u diskursu?</p>	<p><u>Tvrdnje (argumenti) istine:</u> <i>... jugoslavenska kriza prije svega državna kriza: zbog srpskog nemirenja sa svakim, a pogotovu avnojskim federalizmom, ali i slovenskoga i hrvatskoga nezadovoljstva s takvim dosadašnjim federalizmom; Djelujući u tim okvirima, ali s odlučnim opredjeljenjem da ih mijenjamo demokratskim putem, mi smo u samom početku naš zahtjev, da unutrašnji odnosi u SFRJ moraju počivati na konfederativnim osnovama – postavili do kraja jasno i nedvosmisleno.</i></p> <p><u>Tvrdnje (argumenti) prava:</u> <i>Unatoč svemu, uvjeren sam u našu izbornu pobjedu. Mi smo spremni da na izbore izađemo samostalno.</i> <i>... Oni što nas iz hrvatskih redova napadaju zbog toga što smo postavili zahtjev za 'teritorijalnom cjelinom hrvatskoga naroda u njezinim povijesnim i prirodnim granicama' dokazuju da ili nemaju pojma o povijesnim i geopolitičkim čimbenicima, što na dulje staze uvjetuju sudbinu pojedinih naroda, ili im do nje nije stalo.</i></p>
<p><i>Perspektivacijska</i></p> <p>Iz koje su perspektive te nominacije, atribucije i argumenti izražavani?</p>	<p><u>Ideološke perspektive (desni centar, prokapitalistička):</u> <i>Potrebno je što prije provesti ukidanje ničijega društvenoga vlasništva. Ali reprivatizaciju imovine u dioničarsko vlasništvo banaka i građana, a na nekim područjima i države, treba provoditi krajnje promišljeno.</i></p> <p><u>Nacionalističke perspektive:</u> <i>Premda se kriza u SFRJ produbljivala zaoštavanjem sukoba između Srbije i Slovenije, te pogoršanjem prilika na Kosovu, postajalo je sve očitiije da su krajnji ciljevi velikosrpskog neoekspansionizma u rušenju avnojske SFRJ usmjereni naročito protiv Hrvatske jer je ona oduvijek bila glavnim protivnikom centralizma i hegemonizma.</i></p> <p><u>Stranačke perspektive:</u> <i>... da će HDZ ispuniti očekivanja svojega članstva i cijeloga hrvatskoga naroda za oživotvorenje svetoga prava na nesputanu slobodu i puni suverenitet.</i></p>

<p><i>Mitigacijska i intenzifikacijska</i></p> <p>Jesu li pojedine izjave otvoreno artikulirane, jesu li pojačane ili ublažene?</p>	<p><u>Umanjivanje:</u> <i>Pri tom zaboravljaju da NDH nije bila samo puka 'kvislinška' tvorba i 'fašistički zločin' već i izraz kako političkih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom, tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, a u ovom slučaju vlade Hitlerove Njemačke, koja je na ruševinama versailleskoga krojila 'novi europski poredak', tih težnji Hrvatske i njenih geografskih granica.</i></p> <p><u>Intenzifikacija:</u> <i>U slijedu djelatnosti HDZ-a, naš proglas od 29. studenoga 1989. nedvojbeno je dokaz takva pristupa. Njegovo povijesno značenje proizlazi iz više razloga. Prvo, po svojim ciljnim zahtjevima taj proglas spada u rijetke, najznamenitije dokumente novije hrvatske povijesti. Drugo, po svojem sadržaju on je jedini iz hrvatskih redova na razini suvremenih demokratskih gibanja u srednjoistočnoj Europi.</i></p>
---	--

Posljednja razina analize govora tiče se njegove suštine, odnosno poruka koje je Tuđman želio poslati najprije članstvu HDZ-a (domaćim ljudima i hrvatskim emigrantima), zatim hrvatskoj javnosti (ponajprije svojim političkim nekomunističkim konkurentima), jugoslavenskoj javnosti (Sloveniji i Srbiji, svakoj zemlji različito) i inozemstvu.²⁴ Naglasio bih još temeljnu razliku između Miloševićeva i Tuđmanova govora. Prvi drži govor kao predsjednik SR Srbije na jednom događaju koji je pod republičkim i saveznim pokroviteljstvom, nakon što je prethodno bio formalni partijski lider (sada je lider SKS *de facto*, ne više i *de iure*). Drugi govori kao osnivač i lider jedne opozicijske (u prvom redu!) političke stranke koja će ga formalno potvrditi za predsjednika, na donekle subverzivnom skupu koji, jasno, nema ni republičku, a kamoli saveznu potporu, nego sumnjičavost hrvatskih medija i zajedljivost srbijanskih medija.

Tuđman je svoj govor strukturirao u četiri cjeline. Najprije navodi svojevrсни historijat HDZ i kao bitnu prekretnicu ukazuje na objektivnu okolnost trenutka u kojem je „Hrvatska tek nemuštim mucanjem počela probijati oklope sramotne šutnje...” (Tuđman 1995a, 63). Svako malo se osvrće na „povijesne okolnosti” nastanka i razvoja HDZ-a. Nudi obja-

24 Tuđman je naknadno pojašnjavao novinaru Marinku Čuliću zašto je svijet tako negativno pisao o tom saboru i općenito o sigurnoj pobjedi HDZ-a na izborima. U Danasu od 1. svibnja 1990. napominje mu da je to zato jer je najveći dio stranih dopisništava smješten u Beogradu, gdje primaju vijesti od Tanjuga i srbijanskih medija (Danas, 1.5.1990.: 12).

šljenje presudnog djelovanja HDZ u drugoj polovini 1989, a to je bila borba protiv „teze o genocidnosti hrvatskog naroda” (ibid.: 64) i borba za vraćanje spomenika banu Jelačiću (ibid.: 65). Pregled razvoja HDZ-a Tuđman završava, kao i Milošević u svom govoru, konceptom jedinstva. Naravno, u ovom slučaju radi se o jedinstvu unutar političke stranke. Bitna je stoga njegova izjava da su „sačuvali jedinstvo premošćujući stanovite razlike o pojedinim pitanjima u općem interesu HDZ-a. To samo po sebi govori da smo bili vođeni isključivo oživotvorenjem programskih ciljeva HDZ-a, a ne nekakvim osobnim pobudama”. Drugi dio govora fokusiran je na programske ciljeve HDZ-a. Pritom navodi tri temeljna dokumenta kao bazu programskih principa: *Prednacrt programskih osnova* (od 28. veljače 1989), *Programska deklaracija* (od 17. lipnja 1989) i *Proglas građanima i Saboru SR Hrvatske i cijelom hrvatskom narodu* (od 29. studenoga 1989) – nose pečat određenih okolnosti danoga povijesnoga trenutka, ona u punoj jasnoći i nedvosmisleno iznose programske ciljeve HDZ-a” (ibid.: 67). Ovo je ujedno najvažniji, ali i najkontroverzniji dio Tuđmanovog govora, na koji će se vratiti malo kasnije. Slijedi treći dio nazvan *Gledišta HDZ-a o nekim bitnim pitanjima u predstojećim izborima* (ibid.: 72), u kojem traži, između ostalog, privatno vlasništvo i slobodno tržište, ali i ukidanje društvenog vlasništva (ibid.: 74). Govor zaključuje s porukama optimizma i najavljuje daljnju političku borbu, i to „samostalno” ili kroz „koalicijsku suradnju, već prije ili u tijeku izbora, s vodstvima onih stranaka ili izvanstranačkih ljudi, s kojima bi takva suradnja bila moguća i svrhovita s obzirom na programske i osobne pretpostavke” (ibid.: 77).

Izdvojio bih sada, po mome sudu, tri važne poruke govora. Prva poruka najuže je vezana uz poziciju konfederalizma nasuprot federalizmu koji je zagovarao SKH, odnosno kasnije SKH-SDP. Tuđman je to izrazio ovako: „U svojim programskim osnovama mi smo se pozvali na avnojska i zavnohovska načela ne zbog nekih političko-taktičkih pobuda, nego zbog najdubljih povijesnih i međunarodnopravnih razloga. Ali isto tako ne zbog nekog ustavobraniteljskog stajališta prema avnojskom poretku, već radi njegove nadogradnje, pa i nadilaženja, pače i izlaza iz njegova vrijednosnog uporišta” (ibid.: 70). Stvar je bila očita. Komunisti su i dalje bili za federalizam, pritom nisu dovoljno snažno reagirali na očito kršenje Ustava 1974. koji je već imao određene konfederalne elemente, stoga je HDZ išao argumentacijom da će i ova nominalna ravnopravnost Hrvatske uskoro nestati recentralizacijom Jugoslavije. Jedino je rješenje konfederalne elemente ojačati do kraja i umjesto recentralizacije provesti konfederalizaciju. Smatram da se nad ovom namjerom duboko zamislio onaj dio biračkog tijela koji se već bio dvoumio za koju od opozicijskih stranaka će glasati. HDZ je, izgleda, bio najodlučniji u namjeri da brani hrvatsku suverenost pod svaku cijenu. Tim više što je sam Tuđman naglasio povijesne zasluge

hrvatskih komunista i partizana kojima su u „Ustav Hrvatske konačno ušla Istra, te vraćena Rijeka i Zadar, Cres, Lošinj i Lastovo” (ibid.).

Druga poruka tiče se sada već dobro poznate i u dijelu analitičara omražene izjave koju u cijelosti navodim: „Pobornici hegemonističko-unitarističkih ili jugoslavensko velikodržavnih shvaćanja vide u programskim ciljevima HDZ-a ništa drugo do zahtjev za obnovom ustaške NDH. Pri tom zaboravljaju da NDH nije bila samo puka 'kvislinška' tvorba i 'fašistički zločin' već i izraz kako političkih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, a u ovom slučaju vlade Hitlerove Njemačke, koja je na ruševinama versailleskoga krojila 'novi europski poredak', tih težnji Hrvatske i njenih geografskih granica. Prema tome, NDH nije bila samo puki hir osovinskih sila već je bila posljedak posve određenih povijesnih čimbenika” (ibid.: 68). Čini mi se da forma Tuđmanove izjave, koju su žestoko osudili hrvatski politički konkurenti, a jedva dočekali srbijanski mediji, ima nekoliko uzroka. Treba imati na umu da se Tuđman intelektualno razvijao kao marksist gotovo čitav svoj život. Bez obzira koliko uspješno shvatio (i prihvatio) marksizam, jednu njegovu osobinu ipak je morao usvojiti, a to je promatranje, posebno historijskih, pojava kao dinamični proces koji prožimaju subjektivne i objektivne okolnosti. Ova terminologija se već vidi ranije u govoru: „Oblikujući ovakva programska polazišta HDZ-a, prosudili smo da je svaka od ovih sastavnica, sa svim svojim sljedbama, odigrala važnu ulogu u novijoj hrvatskoj povijesti, ali da nijedna nije do kraja ispunila svoje ciljeve. I to, *koliko zbog objektivnih okolnosti* toliko i *zbog programskih i subjektivnih manjkavosti i jednostranosti*” (ibid.: 67, kurziv D. B.).

Dakle, po mom sudu je Tuđman spomenutom izjavom htio naglasiti da NDH nije mogla biti tvorevina bez svoje društvene baze, a koje bi ona bila izraz. Svaka društvena tendencija ima svoj izraz upravo u društvu, a to *eo ipso* znači da je i izraz interesa određenih društvenih skupina. Nema dileme, a to je drugi uzrok, da je Tuđman dobro razumio da je NDH bila reakcionarna historijska pojava, ali je to bio očiti ustupak hrvatskim iseljenicima koji su bili u Lisinskom. Ne samo radi svojih i HDZ-ovih političkih ciljeva, nego i radi toga da bi kasnije u govoru mogao normalno odati zasluge hrvatskim komunistima i partizanima.²⁵ Konačno, epizoda o NDH

25 Kasnije na saboru dogodila se epizoda kad je velečasni Ante Baković u svom govoru poručio „braći Srbima u Hrvatskoj” da s njima ne žele „ratovati”, „da sve što tražimo je da hrvatski narod bude suveren u svojoj domovini, a Srbima priznajemo sva građanska i nacionalna prava” i sl., pa je dio publike reagirao negodovanjem i zvižducima. U tom trenutku je Vladimir Šeks pozvao Bakovića da završi zbog vremena, a Tuđman je intervenirao da se smire protesti. Pozvao je članstvo da „Sabor bude na razini na kojoj je i dosad bio... i da je na mjestu ova Poruka mira i suradnje za zajedničko stvaranje uvjeta za skladan suživot, ali i zahtjev da poštuju svoju hrvatsku domovinu” (Glasnik HDZ, ožujak 1990: 12).

bila je nužan sastojak njegovog koncepta nacionalne pomirbe (ustaša i partizana).²⁶

I treća poruka Tuđmana bila je usmjerena ostalim političkim strankama. Najprije je naglasio da HDZ najdosljednije brani hrvatsku suverenost i da je ponudio upravo onaj program koji u datom historijskom trenutku hrvatski narod treba. Nakon toga, pri kraju svog govora, izjavio je da je HDZ na izbore spreman izaći samostalno i da vjeruje u pobjedu. Zapravo, u odnosu na konkurentne stranke, Tuđman je znao, pa je tako i govorio, da se ljude neće pridobiti samo programom (iako je upravo to najviše HDZ uradio)²⁷, nego i terenskim radom, kapilarnim organiziranjem.

ZAKLJUČAK

U radu sam pokušao uraditi analizu govora dvojice ključnih političkih ličnosti ovih prostora u procesu raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana. Riječ je o njihovim poznatim govorima, na Gazimestanu 28. lipnja 1989, odnosno na Prvom općem saboru HDZ-a 24. veljače 1990.

Za teorijsko polazište pokušaja analize političkih govora poslužio mi je diskursno-povijesni pristup kritičke analize diskursa. Naglasak u radu gotovo je bio podjednako na povijesnim okolnostima uspona Miloševića i Tuđmana, kao i na njihovim političkim govorima. Više sam se fokusirao na unutarstranačku dinamiku (Milošević i SKS; Tuđmanove političke ideje i HDZ), nego na makroekonomske ili makropolitčke okolnosti iz razloga što se dosad općenito manje obrađivao taj element u kontekstu političkog djelovanja dvojice protagonista. I drugo, analiza govora u radu ne proizlazi iz naknadnih događaja niti iz krupnih političkih događaja u tadašnjoj Jugoslaviji, nego iz ideja koje su protagonisti zagovarali i načina kako su ih pokušali realizirati.

Istraživanje literature vodilo me zaključku da Slobodan Milošević u svom gazimestanskom govoru nije najavljivao velikosrpsku agresiju, posebno ne u današnjem značenju (Srbija do granice Virovitica–Karlovac–Karlobag), a ni ratno stanje među tadašnjim socijalističkim republikama. Miloševićev govor bio je jedan populistički, ali dosljedan govor u odnosu na

26 Politolog Stevo Đurašković naglašava da je nacionalno pomirenje središnji koncept tuđmanizma (Đurašković 2014, 59).

27 U analizi koju su u izbornom periodu proveli istraživači *Danasa* o učestalosti izgovorenih pojmova „Hrvatska”, „demokracija”, „država”, „pravo” i „sloboda”, rezultati su sljedeći: kod HDZ-a 33% riječi gravitira oko pojma „Hrvatska” (uključujući taj pojam) i daleko je prvi od navedenih pojmova, kod Koalicije narodnog sporazuma (KNS) je to 19%, a SKH-SDP tek 10% (Danas, 1.5.1990.: 21, 22).

njegove ranije govore i intervjuje tadašnje 1989. i prethodne godine. Milošević je namjeravao utvrditi političko stanje u Srbiji, koje je obilježilo pripajanje dviju pokrajina, uspostaviti bliske odnose s pravoslavnom crkvom koja je tada prvi puta sudjelovala na službenom političkom događaju najviše razine, mobilizirati Srbe izvan Srbije kako bi, nakon neuspjelog pokušaja u Sloveniji, izvršio presudni politički utjecaj u Hrvatskoj, a s ciljem recentralizacije zemlje.

Za partijskog političara kakav je bio Milošević, s obzirom na okolnosti njegovog političkog uspona, dinamiku unutarstranačke borbe, te njegove ambicije i političku moć, sasvim je bio očigledan *modus operandi* koji je uključivao institucionalne i vaninstitucionalne metode, to jest koji je ulicu i terenske mobilizacije koristio kao legitimaciju političkog djelovanja, a političko djelovanje koristio za efikasno organiziranje tih mobilizacija. U tom smislu, on je zaista očekivao da ako već situacija neće ići rapidno u smjeru recentralizacije zemlje s dominantnom ulogom Beograda, onda barem neće biti većih potresa. Pritom je, po mom mišljenju, uvelike potcijenio ne snagu hrvatskih komunista, nego, paradoksalno, njihovu političku impotenciju i slabost, a koja je bila upravo toliko izražena da je omogućila stvaranju okolnosti iz kojih će politički nastati Franjo Tuđman i HDZ. Kao što je Milošević bio spreman poslužiti se svim politički raspoloživim sredstvima (pa i vojnim!) da realizira zacrtane ciljeve, tako će i na hrvatskoj političkoj sceni nastati pokret na čelu s Tuđmanom koji također neće prezati od svih raspoloživih sredstava da se izbori za realizaciju svojih ciljeva. Bitna razlika između Miloševića i Tuđmana u periodu koji sam analizirao jest ta da je prvi bio predsjednik SR Srbije u trenutku svog govora, a drugi predsjednik političke stranke i skorašnji kandidat za predsjednika SR Hrvatske.

U svom govoru na stranačkom kongresu Tuđman je, stoga, imao drugačiju političku pozadinu. Cilj njegova govora nije neposredna ideološka mobilizacija svih Hrvata, nego mobilizacija svih članova stranke, njena konsolidacija kao političko sredstvo (dakle, posredno!) mobiliziranja svih Hrvata oko nacionalnog pitanja. U tom kontekstu sam mogao zaključiti da je Tuđmanov govor bio gotovo u potpunosti u skladu s tadašnjim okolnostima, programskim principima HDZ-a i vlastitim Tuđmanovim političkim idejama. Drugim riječima, njegov govor nije bio ustaški niti je on sam zazivao novu NDH.

Iako dva različita govora, dva različita govornika i dvije osobe s različitom političkom pozadinom, Milošević i Tuđman u svojim govorima demonstrirali su i neke sličnosti. Tako obojica stavljaju težište na nacionalno pitanje, samo što Milošević nacionalno pitanje vidi kao suočavanje s avnojskim načelima i njihovo redefiniranje, te kao recentralizaciju Jugoslavije, uz dominantnu ulogu Srbije, dok Tuđman nacionalno pitanje vidi kao osamostaljenje Hrvatske putem konfederalizacije Jugoslavije. Priori-

tizirajući nacionalno pitanje oni su nužno morali umanjiti, a nerijetko i izostaviti klasno pitanje. Stoga se ne obraćaju srbijanskim ili hrvatskim radnicima, nego svim Srbima i svim Hrvatima. Kao što rekoh, bitnu razliku vidim u tome što Milošević cilja na Srbe u prvom koraku, a Tuđman na Hrvate u drugom koraku, nakon članova stranke. Obojica za svoje narode tvrde da su ne samo europski, nego da su i obranili europsku civilizaciju u jednom trenutku u povijesti. Zatim obojica pozivaju na odlučnost i jedinstvo. Kod Tuđmana se odlučnost i jedinstvo javljaju kao preduvjeti stranačke mobilizacije, koja je, opet, preduvjet za rukovođenje nacionalnim pokretom koji će napokon prevladati destruktivnu hrvatsku šutnju. Kod Miloševića su odlučnost i jedinstvo preduvjeti daljnjeg jačanja Srbije kao najveće i najmnogoljudnije jugoslavenske države koja je, opet, jedino jamstvo rješavanja jugoslavenske krize.

Konačno, i Milošević i Tuđman su 'proizvod' tadašnjih okolnosti. I jedan i drugi su na vlast došli jer se politička vodstva prije njih nisu znala ni mogla nositi s političkom krizom u vlastitim redovima, a društvenom krizom u vlastitim državama. Povijesno gledano, nacionalističke tendencije kao sastavni dio dinamike proturječnosti jugoslavenskog društva svoj najviši i najrazorniji izraz dobile su u Miloševiću i u Tuđmanu. Njihovi politički govori naglasili su odlučnost u rješavanju svakog problema koji im se nađe na putu. Kad su na tom putu naišli jedan na drugoga, odlučnost je morala postati nepopustljivost, a njihova različita gledišta na rješavanje domaće krize postala su međusobno isključujuća.

LITERATURA

- Barić, Nikica. 2005. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990–1995*. Zagreb: Golden Marketing.
- Dragović-Soso, Jasna. 2002. *Saviours of the Nation?: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst&Company.
- Đurašković, Stevo. 2014. "Nation-building in Franjo Tuđman's Political Writings". *Croatian Political Science Review*, (51) 5: 58–79.
- Goldstein, Slavko. 2007. *1941. godina koja se vraća*. Zagreb: Novi liber.
- Hartmann, Florence. 2002. *Milošević – Dijagonala luđaka*. Zagreb-Rijeka: Globus.
- Hudelist, Darko. 2004. *Tuđman – Biografija*. Zagreb: Profil.
- Jović, Dejan. 2008. „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije. U ur. Dejan Jović, Momčilo Pavlović, Vladimir Petrović. *Slobodan Milošević: Put ka vlasti*, Beograd i Stirling: 33–70 (internet verzija: 1–65). <https://dspace.stir.ac.uk/bitstream/1893/1185/1/Paper%20Osma%20sjednica.pdf>.

- Jović, Dejan. 2008. "The Slovenian-Croatian Confederal Proposal: A Tactical Move or an Ultimate Solution?" In eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragovic Soso. *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette: Purdue University Press, pp. 249–280.
- Mamula, Branko. 2000. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID.
- Marijan, Davor. 2016. „Događanja naroda” u Kninu 1989. godine – slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u hrvatskoj. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Zadar (58): 439–467.
- Matković, Hrvoje. 1999. *Suvremena politička povijest Hrvatske*. MUP Hrvatske, Policijska akademija, Zagreb.
- Milošević, Slobodan. 1989. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ.
- *Noć i zora u Kosovu polju*, 24–25. aprila 1987.
 - *Tako više neće moći*, intervju NIN-u, jun 1988.
 - *Likvidirati male i velike mržnje*, Večernje novosti, januar 1989.
 - *Nova faza razvoja (Dvedeseta sednica CK SKJ, Beograd)*, januar–februar 1989.
- Nikolić, Kosta. 2016. „Smenjivanje Ivana Stambolića sa funkcije predsednika predsedništva SR Srbije 1987”. *Istorija 20. veka*, (34) 1: 159–178.
- Pauković, Davor. 2008. „Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva”. *Časopis za suvremenu povijest*, (40) 1: 13–30.
- Reisigl, Martin and Wodak, Ruth. 2016. "The Discourse-Historical Approach (DHA)". In eds. Ruth Wodak and Michael Meyer. *Methods of Critical Discourse Analysis*. SAGE Publications: 24–57.
- Reisigl, Martin. 2017. "The Discourse-Historical Approach u: John Flowerdew, John E. Richardson". *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*. Routledge: 44–59.
- Roksandić, Drago. 2018. „O manjinskom legitimitetu i legalitetu: Srbi u Hrvatskoj između lojalnosti, neposlušnosti i pobune (1989–1990)”. U Drago Roksandić. *Historiografija u tranziciji*. Zagreb: Prosvjeta, 25–59.
- Šušar, Stipe. 2013. *Historia Tragicomica*. Zagreb: Razlog.
- *Hrvatska bira između prošlosti i budućnosti*. Slobodna Dalmacija, Split, 16. i 17. travanj 1990.
 - *Revolucija nije bila zločin*. Intervju *Nedjelja*, Sarajevo, 18. i 25. marta 1990.
- Tuđman, Franjo. 1995a. *S vjerom u samostalnu Hrvatsku*. Zagreb: Narodne novine.
- *Povijesne pretpostavke samoodređenja naroda i integracije svijeta*, 17. 6. 1987.

- *Programska deklaracija osnivačke skupštine Hrvatske demokratske zajednice*, 17. 6. 1989.
- *Programske zasade i ciljevi HDZ-a*, 24. 2. 1990.

Tuđman, Franjo. 1995b. *Usudbene povjestice*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- *Nacrtu programskih osnova Hrvatskog narodnog i socijalističkog pokreta*, 1977.
- *Reprodukcija intervjua novinara njemačke televizije ARD Petera Miroschnickoffa za njemačku tv s Franjom Tuđmanom*, 20. 1. 1980.
- *U ime prigušene Hrvatske (nacrt proglaša)*, 1985/1986.
- *O smislu i svrsi osnutka Hrvatske demokratske zajednice*, 28. 2. 1989.
- *O nacionalističkim manijacima i idiotima i o tijanićevskim mudracima*, 9. 4. 1989.
- *Pravo svakog naroda na samoodređenje*, prva polovina rujna 1989.
- *Povijesna potka i smisao sadašnje protuhrvatske kampanje*, rujna 1989.

Novine

Danas

- 28. 3. 1989. Intervju, Dragutin Domitrović, sekretar Predsjedništva CK SKH, *Kome smeta Hrvatska*.
- 30. 5. 1989. Milan Jajčinović, *Prošlost nad sadašnjošću*.
- 4. 7. 1989. Jelena Lovrić, *Novo i staro oružje*.
- 18. 7. 1989. Jelena Lovrić, *Partijski rat ili mir*.
- 5. 12. 1989. Jelena Lovrić, *Zub na zub*; Intervju dr Anđelko Runjić, predsjednik Sabora SR Hrvatske, *Hrvatska neće pokleknuti*.
- 1. 5. 1990. Intervju, Franjo Tuđman, *Jamčim, revanšizma neće biti*; Vidmir Raič, *Hrvatska u hrvatskom rječniku*.
- 6. 3. 1990. Jelena Lovrić, *Između dvije vatre*; Jasna Babić, *Povratak ratnika*.

Glasnik Hrvatske demokratske zajednice. 1990. (ožujak, broj 8), Sabor HDZ.

Nedjeljna Dalmacija, 11. 12. 1988. Intervju, Žarko Puhovski, *Jugoslavija je neizbježna*.

Politika (br. 26562, god. 84), 15. 9. 1987.

- (br. 26572, god. 84), 25. 9. 1987.

Internet izvori

Čolović, Ivan, *Tako je govorio Milošević* (27. 6. 2012); <https://pescanik.net/tako-je-govorio-milosevic/>. Pristup 20. kolovoz 2019.

Miladinović, Veljko, *Sve tajne Gazimestana '89: Senta je držao ruku na pištolju, a patrijarh German nije imao vino za obred* (28. 6. 2017); <https://arhiva.nedeljnik.rs/velike-price/portalnews/sve-tajne-gazimestana-89-senta-je-drzao-ruku-na-pistolju-a-patrijarh-german-nije-imao-vino-za-obred/>. Pristup 3. avgust 2019.

Miletić, R. Aleksandar, *Generacije srpskih (re)centralista, 1968–1990: Opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije?* Analiza slučaja 3; http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html. Pristup 5. novembar 2019.

Telegraf.rs, *Ovim govorom na Gazimestanu 1989, Milošević je ustoličen kao vođa Srba koje je poveo u ponor* (28. 6. 2019); <https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3076109-ovim-govorom-na-gazimestanu-1989-milosevic-je-ustolicen-kao-vodja-srba-koje-je-poveo-u-ponor-video>. Pristup 9. kolovoz 2019.

SUMMARY

CONTRIBUTION TO THE ANALYSIS OF POLITICAL SPEECHES MADE BY SLOBODAN MILOSEVIC (JUNE 28TH 1989) AND FRANJO TUDJMAN (FEBRUARY 2ND 1990)

The paper is an attempt to analyze Gazemestan speech made by Milosevic as well as Tudjman's speech at the first general assembly of the Croatian Democratic Union (CDU). Intention is to demonstrate that, concerning Milosevic's speech, its primry aim was nost violent breakup of Yugoslavia neither inter-republican wars. On the other hand, the paper should also demonstrate that Tudjman's speech, in total, was not ustasha oriented. In this context, analyzed period ends just before the first multiparty elections in Croatia, therefore it does not address the CDU's coming to power. It also abstracts from other social actors, whether in Serbia or Croatia, especially Serbs in Croatia. The analysis of these two political speeches is not relativizing in any way the role of two protagonists, nor does it abolish them from their political responsibility for the breakup of Yugoslavia and the resulting wars. Review and analysis of their speeches were made in the context of the time in which they were held and they consciously abstract the subsequent development of political events in Yugoslavia. Of course, although the speakers couldn't know what the ultimate consequences of their speeches would be, it is certain that they both intended to produce a powerful effect and raise tensions in the public space.

KEYWORDS: speech, Slobodan Milosevic, Franjo Tudjman, SCL, LCC, CDU.

—

OSVRTI, PRIKAZI,
RECENZIJE

—

OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR

POSLEDNJA BITKA.
ŠPANSKI BORCI I JUGOSLOVENSKA
KRIZA OSAMDESETIH

Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019, str. 276

Olga Manojlović Pintar, beogradska povjesničarka, napisala je historografsku studiju o jednom, na prvi pogled, minornom događaju iz prve polovice kriznih osamdesetih godina u Jugoslaviji kada je Udruženje jugoslavenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske (u nastavku: Udruženje španskih boraca) na svojoj Sarajevskoj skupštini uputilo kritičko pismo u smjeru CK SKJ, a koje je prije završilo u nekim glasilima, računajući i inozemna. CK SKJ na nož je dočekalo to pismo, nakon čega je uslijedilo nekoliko sastanaka Udruženja španskih boraca s predstavnicima Predsjedništva CK SKJ.

Manojlović Pintar u dva je dijela koncipirala svoju studiju – prvi dio čine faktografski podaci i potencijalne interpretacije slučaja s kraja 1984. godine, a drugi dio čine sami izvori – pismo Udruženja španskih boraca, te stenografske bilješke sa sastanka članova Predsjedništva CK SKJ i članovima Upravnog odbora Udruženja španskih boraca. Prvi dio, koji čini samu studiju o slučaju, vrlo detaljno i koncizno donosi i cijeli kontekst u kojemu nastaje „sporno” pismo sa Sarajevske skupštine, te burne reakcije članova Predsjedništva CK SKJ.

U svom pismu sa Sarajevske skupštine, održane 22. listopada 1984. godine, Udruženje španskih boraca kritiziralo je određene anomalije u jugoslavenskom društvu koje je osamdesetih godina sve više pokazivalo ozbiljne simptome ekonomske, političke i društvene krize. Španski su borci kritizirali ponajprije udaljavanje partijske i državne birokracije od radničke klase. Tako npr. pišu: „Učešće radničke klase, i radnih ljudi uopšte, u vlasti i njihov uticaj na kreiranje opšte i, posebno, ekonomske politike do te mere je ograničeno da je radničko-klasni karakter društvenog kretanja sasvim potisnut. Partikularizam je postao glavni činilac i motiv pojedinačne republičke i regionalne aktivnosti što se već duže vremena porazno odražava na zajedničke, opšte interese. Došlo se do napuštanja revolucionarnog morala, do dehumanizacije, do javnog kršenja ustavnih sloboda, do slabljenja bratstva i jedinstva, pa i, kao rezultat svega toga, do smanjenja odbrambene

sposobnosti zemlje” (str. 98–99). Odgovornost za to stanje snosi rukovodstvo SKJ, a „Španci” su predložili sljedeće: sazivanje izvanrednog kongresa SKJ, organiziranje najšire javne diskusije, poziv na političku odgovornost ljudi koji su nosioci glavnih političkih i ekonomskih promašaja. Znakovito, pri tome su napravili distinkciju između Saveza komunista i Komunističke partije koja, očito, po njima nije bila samo u imenu nego i u djelovanju: „Sazivanje vanrednog kongresa, praćeno najširim ispoljavanjem javnog mnjenja u pronalaženju izlaza, omogućilo bi Savezu komunista da uspostavi prekinutu vezu sa Komunističkom partijom Jugoslavije... (str. 100). Drugim riječima, „Španci” su implicirali da se tadašnji SKJ u znatnoj mjeri udaljio od KPJ, odnosno od uloge koju je KPJ imala prije, za vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Može se zaključiti da su „Španci” tražili povratak u „zlatna vremena”, prilagođen historijskim zadaćama i izazovima sadašnjice. Prigovori Udruženja španskih boraca nisu se kretali samo u smjeru otklona partijske birokracije od radničke klase nego su tražili i više političkih i osobnih sloboda, što su naglasili i na sastancima s Predsjedništvom CK SKJ. Reakcije Predsjedništva CK SKJ, na čelu s Alijem Šukrijom, bile su burne, te su ubrzo održali dvije sjednice – 94. sjednicu i 95. proširenu sjednicu Predsjedništva CK SKJ, gdje se najviše raspravljalo o pismu Udruženja španskih boraca. Stenografske bilješke sa sastanka Udruženja španskih boraca i Predsjedništva CK SKJ, svjedoče o tome kako je sâm partijski vrh mnogo „Špancima” zamjerao upravo činjenicu da su, prema njima, oni zadnji saznali za pismo, a da je ono prije bilo dostavljeno listu *Student* i, što je najgore, nekim inozemnim glasilima kao *Reuter*. Taj su argument kao „zavjerenički” više puta ponovili Dragoslav Marković, Ali Šukrija i Mitja Ribičič. Dobra ilustracija „teorije zavjere” na 95. proširenoj sjednici iznio je Lazar Mojsov: „Po njemu je u načinu na koji je pismo sastavljeno otvoren prostor da sebe prepoznaju i informbiroovci i anarholiberali i ultralevičari i ultradesničari i Đilas i Ćosić i Istok i Zapad i Rojters i Tas. Na tom tekstu se jasno vidi taktika udružene opozicije” (str. 72). Udruženje španskih boraca godinu je dana kasnije imalo novu skupštinu na kojoj je Danilo Lekić podnio ostavku na mjesto predsjednika, a skupština je zaključena u tonu da „Španci” ne odustaju od prošlogodišnjih zaključaka jer strujanja u zemlji nipošto nisu demantirala njihova upozorenja. Bio je to obračun, ali i konačna rezignacija starih revolucionara u vremenima kada revolucija i njezino nasljeđe doživljavaju svoju potpunu entropiju, kada ona biva nesvjesno izdana od same svoje djece. Dovoljan su dokaz za to rezoniranja veterana poput Lazara Udovičkog, Gojka Nikoliša i Danila Lekića u odnosu na tadašnje vlastodršce, karijerne partije, poput Mitje Ribičiča, Dragoslava Markovića, Alija Šukrije i drugih.

No, slučaj ima i svoju drugu stranu – koliko su god upozorenja španskih boraca bila usmjerena prema partijskom vrhu koji je sve češće govorio,

u paranoičnom tonu, o djelovanju „udružene opozicije”, teza o djelovanju iste nekoliko se godina kasnije pokazala sasvim ispravnom: „Mnogi koji su optuživani da iza akademskih i umetničkih karijera kriju političke ambicije zauzeli su visoke političke pozicije u postjugoslovenskim državama ili se priključili političkim strankama desnog ideološkog spektra. Njihovo prepoznavanje i kritičko vrednovanje u osamdesetima je bilo izraz jasne svesti da je upravo nacionalizam bio najveća pretnja za opstanak Jugoslavije” (str. 90). Vodeći se time, postavljaju se pitanja je li kritika španskih veterana uopće bila upućena u pravom smjeru, jesu li bili naivnih i anakronih pogleda i kolika je zapravo u svemu tome stvarna krivica rukovodstva SKJ s početka osamdesetih godina? Prema tome, u samom zaključku prvog dijela Manojlović Pintar postavlja sljedeća problemska pitanja koja se nameću i kao zaključci ove studije: „Španski borci su bili najjasniji primer kobne greške vladajućih struktura u proceni i razumevanju jugoslovenske krize. U nameri da legitimišu nužnost postojanja opozicije političkoj autarhiji partijskih birokrata, oni su pokušavali da ojačaju poljuljane temelje jugoslovenskog zajedništva. Da li je njihovo zalaganje za demokratizaciju jugoslovenske prakse pomoglo uspostavljanju nacionalističkog diskursa u Srbiji tih godina? Da li su načelnim zalaganjem za dekriminalizaciju izgovorene ili napisane reči zapravo abolirali najveće protivnike socijalističke Jugoslavije? Odgovor je negativan na sva postavljena pitanja. Činjenica da se niko od 'Španaca' nije našao u establišmentima postjugoslovenskih država jasno svedoči da nikada nisu bili deo ideološke matrice na kojoj je srušena Jugoslavija” (str. 91). Manojlović Pintar tu, osim izdvajanja „Španaca” kao idealista i revolucionara po uvjerenju (na koje se bez razloga sručio u jednom trenutku bijes partijskog rukovodstva), postavlja pitanja koja prodiru u samu srž potencijalne kontradiktornosti demokracije i njezinih procesa – koliko je demokracije potrebno da se njome ona sama sruši, odnosno može li se i kako uopće demokracijom ukinuti sama demokracija? Mišljenja sam kako upravo slučaj postjugoslavenskih nacionalističkih država zaista daje i teorijski i praktični odgovor na ta pitanja.

Slučaj španskih boraca eklatantan je primjer pukotine između revolucionarnih ideala i nerevolucionarne stvarnosti, između revolucionara „nazbilj” i revolucionara „nahvao”. Na tom se primjeru, kako je to Manojlović Pintar i pokazala zorno, ne može mnogo naučiti o stvarnom djelovanju „udružene opozicije”, o nacionalističkim agenturama koje su srušile Jugoslaviju, niti o pogubnostima „glasnosti” za socijalizam – to naprosto nisu teme koje slučaj španskih boraca može osvijetliti, ali zato može osvijetliti sukob između generacije koja je ostala vjerna idealima stečenima u borbi i one koja je godinama petrificirana na vlasti da od drva ne vidi šumu. Zato je, čitajući stenogramске bilješke, lako steći dojam da „Španci” ne govore istim jezikom kao i članovi Predsjedništva CK SKJ. Da je tema

izdana vjera „Španaca” u „vlast radničke klase” sugerira i sama autorica naslovom „Poslednja bitka” – ono u što su „Španci” krenuli svojim pismom u vrijeme krize osamdesetih godina nije bila njihova posljednja bitka samo zato što se radilo mahom o ljudima starije životne dobi nego i zato što je partijsko rukovodstvo već tada stavilo posljednje čavle u lijes revolucionarnih ideala. Tu pukotinu, koja je ovdje tematizirana, nakon „Španaca” nitko nije ispunio. U tom je smislu zaključak Manojlović Pintar, kao i sâm naslov knjige, potpuno opravdan – „Španci” su ispali „posljednji Mohikanci” socijalizma i marksističkih ideala, a partijsko rukovodstvo u disparitetu između vlastitih uloga i stvarnosti uopće nije shvatilo poruke koje im je poslalo Udruženje španskih boraca.

Postavlja se ipak opravdano pitanje koliko su španski borci u svemu tome bili naivni – u vezi s vjerom u mogućnost „vlasti radničke klase” u socioekonomskim i političkim uvjetima osamdesetih godina, te u vezi s pozivima na političke i osobne slobode politički proganjanih (spominjao se više puta slučaj Šešelj). Prvo slijedi iz same marksističke doktrine u koju su i riječju i djelom očito vjerovali, a drugo iz nemogućnosti pomirenja marksističkih slobodarskih ideala i neslobodarske prakse realsocijalističkih režima. Ta velika diskrepancija između slobodarskih ideala i postojeće stvarane prakse izuzetno se osjetila i u Jugoslaviji, naročito nakon određenih promjena koje su značile i još više političkih zatvorenika (osamdesete su godine, valja podsjetiti, i vrijeme *Bijele knjige* Stipe Šuvara). Politički zatvorenici i disidenti bili su svakodnevnica svakog realsocijalističkog društva, pa i onog, na prvi pogled, liberalnijeg poput jugoslavenskog, te su se oni kretali doista od krajnje ljevice do krajnje desnice, od staljinista i informbiroovaca, u slučaju Jugoslavije, preko tzv. „anarholiberala”, do nacionalista i profašista. Španski borci kao da su htjeli u tom izvjesnom kriznom periodu nastupati s disidentske pozicije koja ih je odmah svrstala uz bok „udruženoj opoziciji” koja je nerijetko u jugoslavenskom slučaju sadržavala ekstremno nacionalističke elemente pa, prema tome, nije ni mogla biti „ujedinjena”. U tom bi smislu politička pozicija „Španaca” bila znatno bliža praksisovskom opozicionarstvu nego npr. (lijevo)-liberalnim skretanjima zadarskog kruga oko Mihajla Mihajlova sredinom šezdesetih godina.

U svakom slučaju, Olga Manojlović Pintar ovom je studijom otvorila jednu vrlo bitnu, a u znanstvenim i historiografskim krugovima prilično zanemarenu temu koja baca malo drugačije svjetlo na odnos između partijskog rukovodstva u jugoslavenskim terminalnim godinama, te skupina koje su se stavljale pod zajednički nazivnik „opozicije”. Uz aktivnosti drugih lijevih skupina (desetak-dvadesetak godina prije to je bio krug filozofa i društveno-humanističkih radnika oko časopisa *Praxis*) španski su borci primjer opozicije koja je slijeva kritizirala postojeći režim, te koja je pozivala na više socijalizma i više ideala koji su (navodno) bili utkani u samu

KARLO JURAK

OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR, POSLEDNJA BITKA.
ŠPANSKI BORCI I JUGOSLOVENSKA KRIZA OSAMDESETIH

partiju od svoga osnivanja i svojih „zlatnih vremena”. Pitanje je, naravno, jesu li ta „zlatna vremena” doista postajala, ali nije pitanje da je partijsko rukovodstvo na čelu s Šukrijom, Ribičićem i Markovićem bilo u vrlo velikom raskoraku od vlastite proklamirane teorije i navodne prakse samoupravnog socijalizma. Tako, kao što i autorica zaključuje, sigurno na „Špancima” ne leži nikakav *crimen* nacionalističkog urušavanja Jugoslavije ili njezina destabiliziranja od snaga koje su se u konačnici povezale s nacionalistima. Za razliku od nekih, tj. mnogih, oni se nisu našli u establišmentima novonastalih država. Slučaj nakon Sarajevske skupštine uistinu je bila njihova posljednja bitka koju je izgubio socijalizam kao takav, a ne oni kao njegovi vjernici.

Karlo Jurak

MARKO GRDEŠIĆ

THE SHAPE OF POPULISM: SERBIA BEFORE THE
DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA*Ann Arbor: University of Michigan Press, 2019, 196 p.*

U*The Shape of Populism* Marko Grdešić na sebe preuzima zahtevan zadatak da na primeru antibirokratske revolucije koja se odigrala u Jugoslaviji krajem osamdesetih godina prošlog veka pokaže određene opšte (i samim tim savremene) obrasce funkcionisanja populizma. Drugim rečima, autorova ambicija je da pruži i jedan sasvim svež i inovativan osvrt na ovu važnu problematiku i to u tri domena: političke sociologije, socioloških, istorijskih i politikoloških istraživanja fokusiranih na proučavanje raspada Jugoslavije i, konačno, samih studija populizma.

Po Grdešiću, da bi se fenomen populizma adekvatno pojmovno omeđio i empirijski obuhvatio, ključno je razumeti ga kao specifičnu vrstu fraktala, odnosno „fraktalnog obrasca interakcije” u društvenoj stvarnosti. Fraktali se u teoriji kompleksnosti definišu kao složene strukture sačinjene od delova koji se ponavljaju sa matematičkom pravilnošću, ali koji su istovremeno samoidentični, u svim srazmerama u okviru datog sistema. Analogija se ovde sastoji u tome da i populizam podrazumeva određenu vrstu samoidentičnosti, koja se pre svega ogleda u neposrednoj interakciji između elite i mase na različitim nivoima društvene stvarnosti (makro, mezo i mikro). Naime, po mišljenju autora, populizam podrazumeva da pripadnici elite u velikoj meri podstiču i (organizaciono) podržavaju neposredno delanje masa koje pak imaju određenu slobodu u usmeravanju toka i karaktera iskazivanja svoje kolektivne volje. Populizam, smatra Grdešić, pokazuje svoju fraktalnost i po tome što se obrazac direktne interakcije elite i masa pojavljuje u svakoj srazmeri datog društvenog sistema. Drugim rečima, u populističkom režimu će svi – od lokalnih predstavnika vlasti, pa sve do ključnih funkcionera i nosilaca moći – imati neki oblik direktnog kontakta sa „narodom” kako bi učvrstili sopstvene pozicije ili sproveli političke odluke. U tom pogledu, poenta analogije nije samo pravljena da bi se lakše pojmovno artikulisao fenomen populizma, već i da bi se operacionalizovao kao specifično sredstvo društvene mobilizacije i organizacije. Stoga je jedan od značajnih uspeha ove Grdešićeve monografije svakako i taj što je uspela da fraktalnu strukturu populizma vrlo detaljno kvantitativno i kvalitativno empirijski istraži.

Knjiga se sastoji od sedam poglavlja i metodološkog apendiksa. U uvodnom poglavlju Grdešić pokušava da pokaže heurističku plodnost fraktalnog razumevanja populizma, ali u jednakoj meri i da opravda zašto je primer Jugoslavije (tačnije Republike Srbije) sa kraja osamdesetih godina zgodan za pokazivanje teorijskog i empirijskog potencijala takvog pristupa. Po Grdešićevom mišljenju, antibirokratska revolucija predstavlja jedan od retkih primera populizma koji je u stanju da zadovolji čak i najiscrpnije pokušaje da se pobroje njegove konstitutivne karakteristike. Drugo poglavlje nam nudi osnovni društveno-istorijski uvid u specifičnosti jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, kao i komplikovanih odnosa između njenih republika i autonomnih pokrajina. Grdešić ipak glavni fokus u ovom poglavlju stavlja na antibirokratsku revoluciju, tačnije seriju protesta i previranja u vladajućim strukturama Srbije koje su dovele na vlast Slobodana Miloševića.

Treće poglavlje se usmerava ka empirijskoj proverbi populizma kao posebne vrste masovne društvene mobilizacije. Autor, naime, nastoji da istraži takozvanu „događajnu istoriju” (*eventful history*) koja polazi od pretpostavke da složeni događaji kao što su revolucije poseduju zasebnu logiku i sledstvenu kauzalnost, te da su, shodno tome, relativno nezavisni od dugotrajnijih istorijskih procesa. Ovaj analitički okvir se potom koristi da bi se proverila hipoteza da populistička mobilizacija može da se tretira kao fraktal, tačnije nastoji se istražiti da li ova vrsta mobilizacije pokazuje samosličnost na svim stupnjevima srazmere društvenog sistema. Tako se na najvišem stupnju srazmere kao prelomni trenutak pokazuje zajednička septembarska sednica Predsedništva centralnog komiteta Saveza komunističara Srbije i Predsedništva Srbije 1988. godine, kada se prvi put generiše populistički obrazac interakcija između elita i masa time što su dotada slabo organizovani protesti kosovskih Srba dobili zvaničnu podršku tada vladajuće nomenklature. Jednom kada je bila formirana, ova vrsta interakcije se „iterirala” i na nižim stupnjevima srazmere – tako je i Jogurt-revolucija na mezonivou sledila istu logiku oblikovanja demonstracija koje su ovaj put bile usmerene protiv rukovodstva Autonomne Pokrajine Vojvodina. Na koncu, Grdešićeva analiza takođe pokazuje da se i na mikronivou, odnosno nivou pojedinačnog skupa u okviru antibirokratske revolucije, poput mitinga solidarnosti, mogu detektovati elementi „fraktalne isprepletanosti” mase i elite.

Četvrto poglavlje autor posvećuje analizi diskursa populizma na primeru *Politikinih* „Odjeka i reagovanja” u leto i jesen 1988. Na primeru ozloglašene rubrike najstarijeg dnevnog lista u Srbiji autor još jednom rekonstruiše osnovnu logiku populizma – fraktalnu interakciju elite i širokih društvenih slojeva koja se ne može redukovati ni na prostu elitnu manipulaciju niti pak na spontano političko delanje širokih slojeva. „Odjeci

i reagovanja” predstavljaju, po autoru, jedan od najčistijih primera ove kompleksne logike – iako je deo tekstova u rubrici nesumnjivo pisao Miloševićev tajni tim paranovinara, široki društveni slojevi u Srbiji su bili izuzetno motivisani da šalju pisma *Politici* i deo tih autentičnih pisama završavao je na stranama *Politike*. Iako na delu imamo složenu elitnu manipulaciju – pažljivu konstrukciju medijskog polja (rubrike) u kome dolazi do političke mobilizacije širokih slojeva – političko delanje običnih građana, pisanje pisama, ne može se redukovati na jednostavan produkt manipulacije. Grdešić upotpunjuje svoju analizu diskursa populizma i kroz poređenje *Politike* sa rubrikom Pisma čitalaca *Borbe*, saveznog lista koji je ostao izvan domašaja Miloševića i negovao visok standard profesionalizma.

Dva najznačajnija dnevna lista u Srbiji figuriraju i u petom poglavlju, koje se usredsređuje na analizu političke karikature kao značajnog oruđa populističke mobilizacije. Za Grdešića, karikatura predstavlja najjezgrovitiji medijum populističkog diskursa, jer u sebi kondenzuje centralne političke motive koji figuriraju u svakodnevicu određenog društva – u Srbiji 1988, to je pre svega „produktivistički” motiv sukoba radnika i parazitskih „foteljaša”, koji Grdešić vidi kao izuzetno rezonantan sa stavovima širokih slojeva u Srbiji, ne samo u vreme antibirokratske revolucije već i danas. U tom smislu Grdešić u šestom poglavlju analizira, putem fokus grupa, današnje stavove nekadašnjih učesnika revolucije, njihovo suočavanje sa problematičnom epizodom iz prošlosti i identifikuje motiv „produktivizma” – suprotstavljenosti radnog naroda i parazitskih političkih elita – kao nit koja spaja ondašnji i sadašnji trenutak. Grdešićeva analiza jasno pokazuje da ovi akteri u retrospektivi sebe pretežno vide kao žrtve elitne manipulacije, ali istovremeno priznaju da su posedovali visok nivo autentičnog političkog entuzijazma, potvrđujući još jednom autorovu tezu o fraktalnoj logici interakcije elita i masa u populizmu. Grdešić zaključuje da populistička mobilizacija neumitno infantilizuje građane, što na duži rok vodi političkoj pasivizaciji – nakon neminovnog razočaranja u populistički projekat u kome su učestvovali, građani najčešće u potpunosti odbacuju politiku kao sferu manipulacije i obmane. Brza i opsežna mobilizacija građanstva u populizmu ima visoku cenu – nemogućnost učesnika populističkog pokreta da se razviju u autonomne političke delatnike.

Naposletku, Grdešić razmatra implikacije svoje analize populističke logike antibirokratske revolucije za današnjicu – da li progresivni politički pokreti danas, poput laburista Džeremija Korbina, američkih demokrata Bernija Sandersa ili pokreta „Podemos” u Španiji treba barem donekle da koriste mobilizacijske prednosti populizma kojima se ova studija bavi? Iako ostaje pomalo nejasno u kojoj meri ovi pokreti mogu da reprodukuju „fraktalnu logiku” populističkih pokreta u kojima se elitna manipulacija vrši sa pozicija vlasti (svi Grdešićevi primeri fraktalne logike odnose

se na ovakve pokrete), autor ispravno zaključuje da je u ovom kontekstu najvažnije pitanje koliko je inkluzivna kategorija „naroda” koju određeni progresivni pokret, služeći se taktički diskursom populizma, uspeva da konstruiše.

Marjan Ivković i Srđan Prodanović,
Institut za filozofiju i društvenu teoriju

ZAHVALA RECENZENTIMA ZA RAZDOBLJE 2014–2019.

Uredništvo *Političkih perspektiva* – časopisa za istraživanje politike najiskrenije se zahvaljuje recenzentima koji su, uz članove uredništva, recenzirali rukopise u razdoblju 2014–2019.

The Editorial Board of the journal *Political Perspectives – Journal for Political Research* expresses their sincere gratitude to our reviewers for peer-reviewing manuscripts in the period 2014–2019.

Antić, Miljenko, Građevinski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Babić, Jovan, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Bačić, Arsen, Pravni fakultet, Sveučilište u Splitu

Bačlija, Irena, Fakulteta za društvene vede, Univerza v Ljubljani

Bakić, Jovo, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Bandov, Goran, Dag Hammarskjöld University College of International Relations and Diplomacy, Zagreb

Baričević, Vedrana, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Basta, Karlo, Department of Political Science, Memorial University of Newfoundland

Bebić, Domagoj, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Blanuša, Nebojša, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Boban, Davor, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Burić, Ivan, Hrvatski studiji, Sveučilište u Zagrebu

Butković, Hrvoje, Institut za razvoj i međunarodne odnose

Cvijanović, Hrvoje, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Čakar, Dario Nikić, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Čular, Goran, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Ćirjaković, Zoran, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd

Ćosić, Ivana, Education officer, UNICEF Croatia, Zagreb

Dimitrijević, Nenad, Central European University, Budapest

Drochon, Hugo, School of Politics and International Relations, University of Nottingham

Dorđević, Biljana, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Đurašković, Stevo, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Džuverović, Nemanja, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Ejdus, Filip, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Freeman, Des, Goldsmiths College, University of London

Galijaš, Armina, Zentrum für Südosteuropastudien, Universität Graz

Gardašević, Đorđe, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Grbeša, Marijana, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Grdešić, Marko, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Hloušek, Vít, Faculty of Social Studies, Masaryk University, Brno

Ilišin, Vlasna, Institut za društvena istraživanja, Zagreb

Injac, Olivera, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica

Irvine, Jill, Department of Politics, University of Oklahoma, Norman

Ivie, Robert L., English and American Studies, Indiana University, Bloomington

Jakešević, Ružica, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Jelić, Ivana, Pravni fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

Jolić, Tvrtko, Institut za filozofiju, Zagreb

Jovanović, Srđan, Mladenov, Faculty of History, Nankai University, Tijanjin

Jožanc, Nikolina, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Kapidžić, Damir, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Knezović, Sandro, Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb

Kovačević, Leonardo, Treći program hrvatskog radija, Zagreb

Kovačević, Maja, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Kovačić, Marko, Institut za društvena istraživanja, Zagreb

Krašovec, Alenka, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Kulenović, Enes, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Kulenović, Tarik, samostalni istraživač, Zagreb

Kurelić, Zoran, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Lah, Borut Marko, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Lalić, Dražen, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Lalić Novak, Goranka, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Lalović, Dragan, profesor u miru, Zagreb

Leinert Novosel, Smiljana, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Luša, Đana, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

- Manojlović, Olga, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
- Matović, Marijana, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
- Medved, Marko, Teologija u Rijeci, područni studij, Katolički Bogoslovni fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Mencinger, Jože, Pravna fakulteta, Univerza v Ljubljani
- Mikac, Robert, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Mikulić, Borislav, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Miller, James, The New School for Social Research, New York
- Mrduljaš, Saša, Institut Ivo Pilar, Split
- Mujanović, Jasmin, Political Science and Policy, Elon University, Elon
- Mujkić, Asim, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
- Ogorec, Marko, Visoka škola međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjöld
- Oklopčić, Zoran, Department of Law and Legal Studies, Carleton University, Ottawa
- Paić, Žarko, Tekstilno-tehnološki fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Pavković, Aleksandar, Macquarie University, Sydney
- Pehar, Dražen, samostalni istraživač, Mostar
- Petak, Zdravko, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Petek, Ana, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Petričušić, Antonija, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Petrović, Neven, Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci
- Picula, Boško, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Pikalo, Jernej, Fakultet za društvene vede, Sveučilište u Ljubljani
- Polšek, Darko, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Popović, Helena, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Popović, Petar, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Posavec, Zvonko, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Primoratz, Igor, School of Humanities and Social Sciences, UNSW, Canberra
- Prozorov, Sergei, University of Jyväskylä
- Puhovski, Žarko, profesor u miru, Zagreb
- Rančić, Nenad, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Raos, Višeslav, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Raunić, Raul, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Ravlić, Slaven, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Regent, Nikola, School of Politics and International Relations, Australian National University

- Ribarević, Luka, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
Sa Motta, Roberto, História Department, The Federal University of Minas Gerais, Belo Horizonte
- Sardelić, Julija, Fellow, University of Liverpool
- Simendić, Marko, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
- Skoko, Božo, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Smilova, Ruzha, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
- Spasojević, Dušan, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
- Stepputat, Finn, Dansk Institut for Internationale Studier, København
- Stjepanović, Dejan, University College Dublin
- Stojanović, Nenad, Sveučilište u Luzernu, Švicarska
- Stupar, Milorad, Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
- Sunajko, Goran, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Šalaj, Berto, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Šalaj, Berto, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Šelo Šabić, Senada, Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb
- Štiks, Igor, CITSEE, Edinburgh Law School, University of Edinburgh
- Tatalović, Siniša, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Tepšić, Goran, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
- Todosijević, Bojan, Institut za društvene nauke, Beograd
- Topalović, Duško, Leksikografski zavod Miroslav Krleža
- Vujačić, Ilija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
- Vujačić, Ilija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
- Zakošek, Nenad, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Zorko, Marta, Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
- Zuparić, Drago, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Žiljak, Tihomir, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu
- Žitko, Mislav, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000 – 56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5.000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

